

संघीय संरचनामा लघुवित्त सेवाको पहुँच तथा संरचना

नेपाल राष्ट्र बैंक
अनुसन्धान विभाग

असार २०७५

संघीय संरचनामा लघुवित्त सेवाको
पहुँच तथा संरचना

नेपाल राष्ट्र बैंक

अनुसन्धान विभाग

www.nrb.org.np

प्राक्कथन

१. समावेशी आर्थिक वृद्धि तथा विकासका लागि राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भएका विभिन्न प्रयासका बावजुद विश्व जनसंख्याको ठूलो हिस्सा अबै गरिबीको रेखामुनि तथा वित्तीय पहुँच भन्दा बाहिर रहेको छ । विश्व बैंकका अनुसार विश्वका कुल वयस्क (१५ वर्षभन्दा बढी उमेरका) जनसंख्याको करिब ३८ प्रतिशत मानिस औपचारिक वित्तीय सेवाको पहुँचबाट टाढा रहेका छन् ।
२. नेपालमा विगत केही वर्षयता अवलम्बन गरिएका नीतिगत प्रयासहरूका कारण वित्तीय पहुँचको विस्तार तथा गरिबी न्यूनीकरणमा सुधार हुँदै गएको छ । तथापि, वित्तीय पहुँच विस्तारमा भने अपेक्षाकृत प्रगति हुन सकेको छैन । वित्तीय पहुँचले गरिबी न्यूनीकरणमा सकारात्मक भूमिका खेल्न सक्ने सैद्धान्तिक तथा अनुभवजन्य प्रमाणहरू रहेका छन् । यस मान्यताको आधारमा उल्लिखित उद्देश्यहरूमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न अब सशक्त प्रयत्नको खाँचो महसुस भएको छ ।
३. २०७५ असार मसान्तसम्ममा ७५३ स्थानीय तहहरू मध्ये ६३१ मा वाणिज्य बैंकहरूको उपस्थिति रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७४/७५ मा मात्र ३३५ स्थानीय तहहरूमा वाणिज्य बैंकहरूका शाखा खोलिए । नेपाल राष्ट्र बैंकको प्रयासको परिणामस्वरूप भण्डै ८४ प्रतिशत स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकहरूको उपस्थिति रहेको अवस्था छ । अबको २ महिनाभित्र नै ७५३ स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकहरूको उपस्थिति हुने अवस्था राष्ट्र बैंकले सिर्जना गरेको छ ।
४. २०७३ असार मसान्तसम्म यस बैंकबाट ईजाजत प्राप्त ४२ लघुवित्तीय संस्थाहरूबाट कुल १८ लाख ९९ हजार सदस्यहरू लाभान्वित भएकोमा २०७५ वैशाख मसान्तसम्ममा ६५ लघुवित्तीय संस्थाहरूबाट २७ लाख ४५ हजार सदस्यहरू लाभान्वित भएका छन् । त्यसैगरी, २०७५ वैशाख मसान्तसम्म १५० वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाका ६२१३ शाखाहरूबाट वित्तीय सेवा प्रवाह गरी वित्तीय पहुँचमा योगदान पुऱ्याउँदै आएका छन् । सो अवधिमा प्रति शाखा जनसंख्या ४६३८ पुगेको छ ।
५. संघीय स्वरूपमा लघुवित्त सेवाको पहुँच विस्तारको अवस्था आँकलन गर्न सातै प्रदेशका १४ वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाका १४० घरपरिवारलाई समेटि यो अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ । यस अध्ययनले केही महत्वपूर्ण तथ्यहरू उजागर गरेको छ ।
६. पहिलो, लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको शाखा विस्तारमा क्रमशः वृद्धि हुँदै गए तापनि गरिबीको दर उच्च रहेका प्रदेशहरूमा आवश्यकता अनुसार अबै वित्तीय सेवा पुग्न सकेको

छैन । दोस्रो, घरपरिवारहरुलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्म पुग्न लाग्ने समय अनुसार वित्तीय पहुँचको उपलब्धता अपर्याप्त रहेको छ । तेस्रो, लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुमा बहु-बैंकिङ्गको स्थिति रहेको छ । कर्जा लिने कुल सेवाग्राही घरपरिवारहरु मध्ये एक संस्थाबाट मात्र लघु कर्जा लिनेको संख्या ३१ प्रतिशत रहेको छ भने दुई-तिहाई भन्दा बढीले बहु-बैंकिङ्ग कारोबार गरेको पाइन्छ । चौथो, लघुवित्त संस्थाको कर्जाको माग र त्यसको आपूर्ति प्रायः सबै प्रदेशहरुमा असन्तुलित रहेको छ । पाँचौ, उच्च ब्याजदरमा पनि लघुकर्जाको माग अनुरूप आपूर्ति हुन सकेको छैन ।

७. प्रदेशगत रूपमा हेर्दा अध्ययनमा समेटिएका घरपरिवारमध्ये प्रदेश ३ मा रहेका घरपरिवारले सहज रूपमा माग गरे अनुरूप कर्जा प्राप्त गर्ने गरेको सर्वेक्षणले देखाएको छ । प्रदेश १ र ७ मा भने २० प्रतिशत घरपरिवारहरुले मात्र माग गरे बमोजिमको कर्जा प्राप्त गरेका छन् । यसरी कर्जाको आपूर्ति अपर्याप्त र असमान रहेको छ । त्यसैगरी, प्रदेश ५ र कर्णालीमा ८० प्रतिशत, प्रदेश २ मा ७० प्रतिशत र गण्डकी प्रदेशमा ७५ प्रतिशत घरपरिवारले माग गरे अनुरूप कर्जा प्राप्त गरेका छन् ।
८. यस अध्ययनले उजागर गरेका उपर्युक्त नतिजाहरू नीति-निर्माता, विश्लेषक, शोधकर्ता तथा सरोकारवाला सबैको लागि उपयोगी हुने मैले ठानेको छु ।
९. अध्ययन कार्यको शुरुवातदेखि अन्त्यसम्म संलग्न रही यो स्वरूपमा ल्याउन महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुहुने यस विभागका निर्देशक श्री प्रदीपराज पौड्याल र सहायक निर्देशक डा. शालिकराम पोखरेललाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । साथै, प्रतिवेदनलाई अन्तिम रूप दिन महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउनु हुने यस बैंकका निर्देशकद्वय डा. प्रकाशकुमार श्रेष्ठ एवम् डा. डिल्लीराम पोखरेललाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । अन्त्यमा, प्रतिवेदन डिजाइन तथा छपाईको लागि आवश्यक सहयोग गर्नुहुने सहायक निर्देशक (कम्प्युटर) श्री सानुभाई महर्जनलाई समेत धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

नर बहादुर थापा
कार्यकारी निर्देशक
अनुसन्धान विभाग

विषय सूची

	<u>पृष्ठ संख्या</u>
कार्यकारी सारांश	
परिच्छेद १ : परिचय	१
पृष्ठभूमि	१
अध्ययनको उद्देश्य	३
अध्ययनको औचित्य तथा महत्व	३
अध्ययन विधि	४
अध्ययनका सीमा	७
अध्ययनको ढाँचा	७
परिच्छेद २ : लघुवित्त सेवा र आय प्रवृत्ति तथा अर्थतन्त्रसँग सम्बन्ध	८
परिच्छेद ३ : अनुसन्धान विधि	१३
परिच्छेद ४ : स्थलगत सर्वेक्षणको नतिजा	२७
परिच्छेद ५ : निष्कर्ष तथा सुझावहरू	४५
सन्दर्भ सामाग्री	४७
अनुसूचीहरू	४९

कार्यकारी सारांश

१. गरिबी निवारणमा लघुवित्त सेवाको गहन भूमिका रहेको सन्दर्भमा प्रादेशिक संरचना अनुरूप लघुवित्त सेवाको पहुँच एवम् संरचनाका सम्बन्धमा अध्ययन गरी आवश्यक नीति-निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले यो अध्ययन सम्पन्न गरिएको हो ।
२. यस अध्ययनमा द्वितीय स्रोतबाट उपलब्ध तथ्याङ्कको आधारमा लघुवित्त सेवाको वर्तमान संरचना र पहुँचको अवस्था विश्लेषण गरिएको छ । यसका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरु, सहकारीहरु, गैर-सरकारी संस्थाहरु, परियोजनामा आधारित लघुवित्त सेवा तथा थोक कर्जा मात्र प्रदान गरिने लघुवित्त सेवाहरुको विश्लेषण गरिएको छ ।
३. विभिन्न संरचनाबाट लघुवित्त सेवा प्रदान भइरहेको अवस्थामा यस अध्ययनमा खासगरी लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुबाट प्रवाहित लघुवित्त सेवाको अवस्था पहिचान गर्न १४ वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरु छनौट गरी ती संस्थाका सेवाग्राहीहरुबाट प्राथमिक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । प्रत्येक संस्थाबाट १० जनाका दरले सेवाग्राही घरपरिवार छनौट गरिएको छ । ती १४ वटा संस्थाहरु हिमाल, पहाड र तराईका साथै सातैवटा प्रदेशहरुको प्रतिनिधित्व हुने गरी छनौट गरिएको छ ।
४. छनौटमा परेका घरपरिवार सदस्यको आकार २ जनादेखि १७ जनासम्म रहेको छ । कुल सदस्यमा ४९.७८ प्रतिशत सदस्यहरु पुरुष छन् भने ५०.२२ प्रतिशत सदस्यहरु महिला रहेका छन् ।
५. लघुवित्त सेवा प्रदान गर्ने वित्तीय संस्थाहरुको शाखा संख्या २०७३ असारसम्ममा कुल १४५२ पुगेको छ । प्रादेशिक संरचनाको आधारमा वित्तीय संस्थाहरुको शाखा ७ वटै प्रदेशहरुका सबै जिल्लाहरुमा पुगेका छन् । प्रदेशको जनसंख्याकै अनुपातमा प्रदेशहरुमा लघु वित्तीय संस्थाहरुको शाखा पुगेको देखिन्छ ।
६. गरिबीको गहनता अनुरूप लघुवित्तीय सेवाको पहुँच र विस्तार हुन सकेको छैन । लघुवित्त सेवा र गरिबीको दर उच्च रहेका प्रदेशहरु अनुसार लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुको शाखा विस्तारमा असमानता रहेको छ । संचालनमा रहेका लघुवित्त सेवा प्रदान गर्ने लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुको शाखा विस्तारलाई प्रादेशिक जनसंख्या र गरिबी दरसँग तुलना गर्दा गरिबी दर न्यून रहेको प्रदेश १ र ३ मा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुको शाखा विस्तार उच्च

रहेको छ भने गरिवी दर उच्च रहेका कर्णाली र प्रदेश ७ मा यस्तो शाखा संख्या निकै कम रहेको छ ।

७. अध्ययन क्षेत्रमा ८१ प्रतिशत घरपरिवारहरूको आधा घण्टा भन्दा कम समयको दूरीमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा रहेको छ । त्यसैगरी, ११ प्रतिशत घरपरिवारको आधा घण्टाको दूरीमा, ३ प्रतिशत घरपरिवारको एक घण्टाको दूरीमा र ५ प्रतिशत घरपरिवारको २ घण्टाको दूरीमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू उपलब्ध रहेको पाइएको छ । यसरी अधिकांश मानिसहरूलाई आधा घण्टा भन्दा कमै दूरीमा वित्तीय सेवा उपलब्ध भएपनि अझै केहीलाई सहज रूपमा वित्तीय पहुँच पुग्न बाँकी नै रहेको देखिन्छ ।
८. लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूबाट लघु कर्जा लिने कुल घरपरिवार मध्ये एक संस्थाबाट मात्र लघु कर्जा लिनेको संख्या ३१ प्रतिशत रहेको छ । बाँकीले बहुबैंकिङ कर्जा लिएका छन् । कर्जाको मात्राको रूपमा हेर्दा रु. ३ लाखसम्म कर्जा लिने घरपरिवार ७० प्रतिशत र रु. ३ लाख भन्दा बढी कर्जा लिने घरपरिवार ३० प्रतिशत रहेका छन् ।
९. प्रदेशगत रूपमा अध्ययनमा समेटिएका घरपरिवार मध्ये प्रदेश ३ मा माग अनुसार कर्जा प्राप्त हुने गरेको सर्वेक्षणले देखाएको छ । प्रदेश ५ र कर्णाली प्रदेशमा ८० प्रतिशत घरपरिवारले माग अनुरूप कर्जा प्राप्त गरेका छन् । प्रदेश २ र गण्डकीमा भने क्रमशः ७० प्रतिशत र ७५ प्रतिशत घरपरिवारले माग गरे अनुसार कर्जा प्राप्त गरेका छन् । तर, प्रदेश १ र ७ मा जम्मा २० प्रतिशत घरपरिवारहरूले मात्र माग गरे बमोजिमको कर्जा प्राप्त गरेको सर्वेक्षणले देखाएको छ ।
१०. अध्ययनले समेटेका लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूमा कर्जाको ब्याजदर न्यूनतम १२ प्रतिशतदेखि अधिकतम २० प्रतिशतसम्म रहेको छ । ब्याजदर तराईको तुलनामा पहाडमा कम रहेको छ । उच्च ब्याजदरमा समेत माग बमोजिम कर्जाको आपूर्ति हुन नसक्नुले कर्जाको आपूर्तिमा जोड दिनुपर्ने देखिएको छ ।

परिच्छेद १ परिचय

पृष्ठभूमि

- १.१ परापूर्व कालदेखि अनौपचारिक तवरबाट शुरु भएको लघुवित्त सेवा हाल विश्वभर गरिबी निवारणको महत्वपूर्ण अंगको रूपमा विकास हुँदै गएको छ । यस्तो सेवा पछिल्लो दुई दशकयता आर्थिक अवस्था न्यून रहेका व्यक्ति, वर्ग र समुदायको उत्थानको लागि विभिन्न अवधारणा, प्रक्रिया र स्वरूपमा अवलम्बन गर्न थालिएको छ । अल्पविकसित तथा विकान्सोमुख मुलुकहरुमा भने बैकिङ्ग प्रणालीले समेट्न नसकेका ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रहरुमा गरिबी न्यूनीकरण गर्ने महत्वपूर्ण उपायको रूपमा लघुवित्त प्रणालीलाई प्रयोग गर्ने प्रचलन बढ्दै गएको छ ।
- १.२ विश्वमा लघुवित्तीय सेवाको प्रयोग हुन थालेको पाँच शताब्दीभन्दा बढी भइसकेको छ । १५ औं शताब्दी ताका Franciscan Monk हरूले Pawn Shops को स्थापना गरी स-सानो कर्जा वितरण गरी यसको शुरुवात गरेका थिए (Ledgerwood, 1998) । १८ औं र १९ औं शताब्दीमा युरोपमा भएको European Credit Union Movement, दक्षिण अफ्रिकामा "Susus", घानामा "Chit Funds", भारतमा "Tandas", मेक्सिकोमा "Arisan", इण्डोनेसियामा "Cheetu" र श्रीलंकामा "Tontines" जस्ता बचत संकलन तथा ऋण प्रदान गर्ने समूहहरु सञ्चालनमा आउन थालेपश्चात् लघुवित्तीय कारोबारले मूर्तरूप लिन थालेको हो (Ledgerwood, 1998) । पछिल्लो समयमा लघुवित्तीय सेवाको संस्थागत विकासको श्रेय भने बंगलादेशका प्रो. मोहम्मद युनुसलाई जाने गरेको छ । उनले सन् १९७६ मा बंगलादेशमा शुरु गरेको ग्रामीण बैकिङ्ग पद्धतिको अवधारणा हाल संसारभर प्रचलित छ ।
- १.३ विश्वका धेरै मुलुकहरुमा लघुवित्त सेवालाई गरिबी निवारणको एक महत्वपूर्ण औजारको रूपमा लिने गरिएको सन्दर्भमा नेपालमा पनि यस्तो वित्तीय सेवा सान्दर्भिक देखिएको छ । नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०६६/६७ (सन् २०१०/११) ले नेपालमा २५.२ प्रतिशत जनता गरिबीको रेखामुनि रहेको देखाएकोमा तेह्रौं योजनाको अन्त्यसम्ममा यो २१.६ प्रतिशतमा झरेको अनुमान गरिएको छ । नेपालका करिब ८३ प्रतिशत जनता ग्रामीण क्षेत्रमा बस्ने हुनाले गरिबीको चाप पनि त्यस क्षेत्रमा रहेको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ (जनगणना, २०६८) । तसर्थ, ग्रामीण गरिबीलाई नघटाई समग्र गरिबीलाई कम गर्न सम्भव छैन । ग्रामीण भेगका जनतासँग बैक कर्जाको लागि सुरक्षण वापत उपयुक्त धितो नहुने भएकोले यस्ता वर्गका लागि लघुवित्त सेवा उपयुक्त हुने गरेको पाइन्छ । विना धितो कर्जा प्रवाहबाट

ग्रामीणस्तरमा कृषि उत्पादन, तरकारी खेती, पशुपंक्षी व्यवसाय आदिमा लगानी गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी, स-साना ग्रामीण तथा घरेलु लघु व्यवसाय, खुद्रा व्यापार, सिलाई कटाई जस्ता व्यवसाय/उद्यम मार्फत् स्वरोजगारमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरी आय आर्जन गर्न सहयोग पुग्दछ ।

- १.४ नेपालमा लघुवित्त सेवाको प्रारम्भ भएको पनि आधा शताब्दी भन्दा बढी भयो । वि.सं. २०१३ सालमा चितवनमा पहिलो सहकारी संस्था स्थापना भएको थियो । त्यस पछि २०२० मा सहकारी बैंकको स्थापना भयो, जसलाई २०२५ मा कृषि विकास बैंकमा रुपान्तरण गरिएको थियो । कृषि विकास बैंकले २०३२ देखि साना किसान विकास कार्यक्रममार्फत् लघुवित्तीय सेवाको शुरुवात गरेको थियो । त्यसैगरी, वि.सं. २०३१ देखि नेपाल राष्ट्र बैंकले वाणिज्य बैंकहरूको लागि प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र कर्जा कार्यक्रम (Priority Sector Lending Program) लागू गरेको थियो । यसका साथै वि.सं. २०३६ देखि सघन बैंकिङ्ग कार्यक्रम (Intensive Banking Program) को शुरुवात भएको थियो । यसका अतिरिक्त वि.सं. २०३९ सालमा शुरुवात गरिएको ग्रामीण महिलाहरूका लागि उत्पादनशील कर्जा कार्यक्रम (Production Credit for Rural Women, 'PCRW'), वि.सं. २०४७ सालमा स्थापना भएको ग्रामीण स्वावलम्बन कोष (Rural Self Reliance Fund) र वि.सं. २०४९ सालमा एशियाली विकास बैंकको सहयोगमा महिलाहरूका लागि लघुकर्जा कार्यक्रम (Micro Credit Program for Women, MCPW) लगायतका विभिन्न लघुवित्तीय परियोजना र कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा आएका थिए ।
- १.५ लघुवित्त सेवाको थप विस्तारका लागि बंगलादेशको ग्रामीण बैंकिङ्ग प्रणाली अवलम्बन गरी वि.सं. २०४९ मा निर्धन र तत्पश्चात् दुई ग्रामीण विकास बैंकहरूको स्थापना भयो । अर्कोतर्फ वि.सं. २०४९ मा सहकारी ऐन जारी भएपश्चात् बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू खोल्ने कार्यमा तीव्रता आयो । यस अवधिमा विभिन्न प्रकारका लघुवित्तीय सेवा प्रदायक संस्थाहरू सञ्चालनमा आएको देखिन्छ । लघुवित्तीय संस्थाहरूको इजाजत, नियमन र सुपरिवेक्षण नेपाल राष्ट्र बैंकबाट हुने गरेको छ ।
- १.६ २०७३ असार मसान्तसम्म नेपाल राष्ट्र बैंकबाट ईजाजत प्राप्त लघुवित्तीय संस्थाहरूको कुल संख्या ४२ रहेको छ भने यी संस्थाहरूबाट कुल १८ लाख ९९ हजार सदस्यहरू लाभान्वित भएका छन् । यस अवधिसम्ममा यी संस्थाहरूले कुल १८ लाख ७३ हजार बचतकर्ता र १२ लाख ९६ ऋणीहरूलाई सेवा पुऱ्याइसकेका छन् । यी संस्थाहरू थप विस्तार हुने क्रमश रहेका छन् ।

१.७ नेपालको संविधान २०७२ अनुसार नेपाल सातवटा प्रदेश सहितको संघीय गणतान्त्रिक मुलुक भएको छ । अब प्रत्येक प्रदेशमा प्रादेशिक सरकार गठन भई प्रदेशका विकासका कामहरु हुने क्रम अगाडि बढेको छ । यस सन्दर्भमा प्रदेशगत रुपमा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुको संरचना एवम् पहुँचको अवस्थाका बारेमा आवश्यक तथ्याङ्क एवम् विवरण प्रस्तुत गरी सोको आधारमा नीति-निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले यो अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

१.८ नेपालको संघीय स्वरुपमा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुको सेवा विस्तार तथा पहुँचको अवस्थाको पहिचान गर्दै त्यसबाट अर्थतन्त्रमा पुगेको योगदान आँकलन गर्नु यस अध्ययनको मुलभूत उद्देश्य रहेको छ । बुँदागत रुपमा अध्ययनका उद्देश्यहरु देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

(क) नेपालको संघीय संरचनाको स्वरुपमा लघुवित्तीय संस्थाहरुको पहुँच तथा संरचना सम्बन्धमा अध्ययन गर्ने ।

(ख) लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरु तथा लघुवित्त सेवा विस्तारको सम्बन्धमा आवश्यक सुझाव पेश गर्ने ।

अध्ययनको औचित्य तथा महत्व

१.९ नेपाल जस्तो अल्पविकसित मुलुकमा आय आर्जन र गरिबी निवारणको लागि लघुवित्त संस्थाहरुको भूमिका महत्वपूर्ण देखिएको छ । तर त्यस्ता संस्थाहरुको सञ्चालन र व्यवस्थापनमा हाल विभिन्न प्रकारका समस्या र चुनौतीहरु देखिएका छन् । नेपाल अहिले संघीय संरचनामा गएको छ । यस सन्दर्भमा लघुवित्त सेवा प्रवाहको संरचना तथा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुको विस्तार सम्बन्धी वर्तमान अवस्थाको पहिचान गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

१.१० ग्रामीण तथा दुर्गम क्षेत्रका अधिकांश जनता औपचारिक वित्तीय सेवाबाट बञ्चित रहेका सन्दर्भमा गरिबीको जनसंख्या वितरण अनुसार लघुवित्तीय संस्थाहरुको सेवा विस्तारको सम्भावना र आवश्यकताको उजागर हुनु जरुरी रहेको छ ।

१.११ नेपालको संविधान २०७२ मा नेपाल राष्ट्र बैंकको नीति अनुरूप लघुवित्त संस्थाहरुको सञ्चालन प्रादेशिक सरकारले गर्ने उल्लेख छ । एकातिर लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुको पूँजीको आधार ठूलो बनाई सञ्चालन खर्च कम गर्न मर्जरको अवधारणामा समेत जानु पर्ने

चर्चा हुने गरेको र अर्कोतिर त्यस्ता संस्थाहरूको प्रदेशगत उपस्थितिमा ठूलो विविधता देखिन सक्ने भएकाले लघुवित्त संस्थाहरूको संरचना तथा सेवा विस्तार सम्बन्धी वर्तमान अवस्थाको पहिचान गरी सोको उचित सम्बोधन गर्नुपर्ने देखिएको छ ।

अध्ययन विधि

१.१२ यस अध्ययनमा प्राथमिक (Primary) र द्वितीयक (Secondary) दुवै स्रोतबाट तथ्याङ्क, विवरण एवम् जानकारी सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोततर्फ लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूबाट सेवा प्राप्त गर्ने मानिसहरूसँग प्रश्नावली (अनुसूची ४) मार्फत् आवश्यक जानकारी प्राप्त गरिएको छ । हिमाल, पहाड र तराई समेट्ने गरी सात प्रदेशहरूका १४ जिल्लामा संचालित १४ वटा संस्थाहरू छनौट गरी उक्त संस्थाहरूबाट सेवा प्राप्त गर्ने घरपरिवारहरूसँग प्रश्नावली सर्वेक्षण गरिएको छ । द्वितीय स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकबाट ईजाजत प्राप्त लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू, सहकारी संस्थाहरू, गैर-सरकारी संस्थाहरूबाट प्रकाशित समाचारहरूका विवरण तथा लघुवित्त सम्बन्धी पुस्तक, प्रकाशन एवम् स्वदेशी/विदेशी अध्ययनहरू र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समाचारहरूका विवरण सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

नमूना संख्या निर्धारण

१.१३ २०७३ असार मसान्तसम्म नेपाल राष्ट्र बैंकबाट ईजाजत प्राप्त ४२ लघुवित्तीय संस्थाहरूबाट कुल १८ लाख ९९ हजार सदस्यहरूले सेवा पाइरहेको आधारमा अध्ययनले समेटेका प्रदेशहरूबाट उपयुक्त आकारको नमूना संख्या निर्धारण गर्न देहाय बमोजिमको confidence interval approach प्रयोग गरिएको छ ।

$$n = \left[z^2 \times \frac{pq}{d^2} \right]$$

जहाँ,

n = sample size

z = linked to 95% confidence interval

p = expected prevalence (as fraction of 1)

q = 1- p (expected non-prevalence)

d = relative desired precision. (Acceptable error)

= Assuming 5% margin of error

नेपालको जनगणना २०६८ अनुसार कुल जनसंख्या २,६४,९४,५०४ र लघुवित्तीय संस्थाहरुबाट वित्तीय सेवा पुगेको जनसंख्या १८ लाख ९९ हजार रहेको छ । ५ प्रतिशत Significant Level ($z=1.96$) को आधारमा नमूना घरपरिवारको संख्या न्यूनतम १०३ हुन आउँछ । यसलाई प्रदेशगत रूपमा बाँडफाँड गर्दा नमूना घरपरिवारहरुका सदस्यहरुको संख्या १४० कायम गरिएको छ । यस सम्बन्धी विस्तृत विवरण अनुसूचीमा १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

नमूना छनौट विधि

- १.१४ अध्ययन क्षेत्रमा भौगोलिक विविधता भएकोले सर्वप्रथम क्षेत्रीय आधारमा हिमाल, पहाड र तराई क्षेत्र गरी तीनवटा स्ट्रैटाहरुमा बाँडिएको छ । हिमाल स्ट्रैटाभित्र सर्वेक्षणको नमूना संख्या निर्धारण गर्ने समयमा हिमालसँग जोडिएका प्रदेशमा पर्ने जिल्लाहरुमा कार्यक्षेत्र रहेका संस्थाहरुलाई राखिएको छ । पहाडी स्ट्रैटाभित्र सर्वेक्षणको नमूना संख्या निर्धारण गर्ने समयमा पहाडी क्षेत्रमा रहेका प्रदेशमा पर्ने जिल्लाहरु कार्यक्षेत्र रहेका संस्थाहरुलाई राखिएको छ भने बाँकी क्षेत्रहरुलाई तराई स्ट्रैटा अन्तर्गत राखिएको छ ।
- १.१५ उल्लिखित तीनै स्ट्रैटाहरुबाट समानुपातिक रूपमा प्रतिनिधित्व हुने गरी नमूना घरपरिवार छनौट गरिएको छ । नमूना छनौट गर्दा Four Stage Sampling को उपयोग गरिएको छ, जसमा प्रथम चरणमा हिमाल, पहाड र तराई क्षेत्रबाट Simple Random Sampling को उपयोग गरी प्रदेशहरु छनौट गरिएको छ । दोस्रो चरणमा प्रथम चरणबाट छानिएका प्रदेशहरुबाट प्रत्येक प्रदेशबाट दुई-दुई वटा जिल्ला पर्ने गरी जिल्लाहरु छनौट गरिएको छ । तेस्रो चरणमा दोस्रो चरणबाट छानिएका जिल्लाहरुबाट Simple Random Sampling को उपयोग गरी ती जिल्लाहरुमा संचालित लघुवित्तीय संस्थाहरु छनौट गरिएको छ (तालिका १.१) । चौथो चरणमा तेस्रो चरणबाट छानिएका लघुवित्तीय संस्थाहरुबाट Random Sampling तथा Convenience Sampling को समिश्रण विधि उपयोग गरी सेवा प्राप्त गर्ने सेवाग्राही घरपरिवारको छनौट गरिएको छ ।

तालिका १.१ : अध्ययनमा संलग्न गरिएका लघुवित्त संस्थाहरूको नमूना सङ्ख्या

क्र. सं.	क्षेत्र	संस्था	जिल्ला	प्रदेश	सदस्यहरू (ऋणिहरू)	संचालकहरू	कर्मचारीहरू	कुल
१	तराई *	सपोर्ट मा. वित्तीय संस्था लि.	सुनसरी	प्रदेश १	१०	२	२	१४
२	पहाडी *	आरम्भ मा. वित्तीय संस्था लि.	धनकुटा	प्रदेश १	१०	२	२	१४
३	तराई	मिथिला लघु वि. विकास संस्था	धनुषा	प्रदेश २	१०	२	२	१४
४	तराई	समिट माइक्रो फा. डे. संस्था	भापा	प्रदेश २	१०	२	२	१४
५	पहाडी	मिमिरे मा. डे. संस्था लि.	काभ्रे	प्रदेश ३	१०	२	२	१४
६	पहाडी	नेपाल सेवा लघुवित्त वि. संस्था	सिन्धुपाल्चोक	प्रदेश ३	१०	२	२	१४
७	हिमाली *	एन.एम.बी. मा. वि. संस्था लि.	म्याग्दी	गण्डकी	१०	२	२	१४
८	हिमाली *	रिलायबल मा. वि. संस्था लि.	गोर्खा	गण्डकी	१०	२	२	१४
९	तराई	जनउत्थान लघुवित्त वि. संस्था	रुपन्देही	प्रदेश ५	१०	२	२	१४
१०	पहाडी *	बोमी मा. डे. संस्था लि.	पाल्पा	प्रदेश ५	१०	२	२	१४
११	पहाडी *	निर्धन उत्थान संस्था लि.	सुर्खेत	कर्णाली	१०	२	२	१४
१२	पहाडी *	डिप्रोक्स लघु वित्त संस्था लि.	दैलेख	कर्णाली	१०	२	२	१४
१३	तराई	किसान मा. वि. संस्था लि.	कैलाली	प्रदेश ७	१०	२	२	१४
१४	तराई	घोडीघोडा ल. वि. संस्था लि.	कञ्चनपुर	प्रदेश ७	१०	२	२	१४

(८ कार्यक्षेत्रका आधारमा)

तथ्याङ्क संकलन अवधि

१.१६ सातवटै प्रदेशको प्राथमिक तथ्याङ्क, सूचना तथा जानकारी संकलन गर्न स्थलगत सर्वेक्षण गर्ने कार्य २०७३ साल चैतदेखि २०७४ भदौसम्ममा सम्पन्न गरिएको थियो ।

तथ्याङ्क विश्लेषण विधि

१.१७ प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्क तथा सूचनाहरूलाई वर्णनात्मक तथ्याङ्क (Descriptive Statistics), प्रवृत्ति, औसत, तालिकीकरण तथा पाई-चार्ट विधिको माध्यमबाट विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनको सीमा

१.१८ लघुवित्त सेवा प्रदान गर्ने संस्थाहरूमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू (क, ख र ग वर्गका), लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू, सहकारी संस्थाहरू, गैर-सरकारी संस्थाहरू, विभिन्न परियोजनाहरू तथा थोक कर्जा प्रवाह गर्ने संस्थाहरू रहेका छन् । यसमध्ये कुल वयस्क जनसंख्याको ४० प्रतिशतमा बैंक तथा वित्तीय संस्था र लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूले वित्तीय पहुँच पुऱ्याएका छन् (UNCDF, 2015) । २०७३ असार मसान्तमा संचालनमा रहेका ४२ लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई अध्ययनको प्रमुख आधार बनाइएको छ । त्यसैगरी, लघुवित्त संस्थाहरूबाट सेवा प्राप्त गर्ने सेवाग्राहीहरूको संख्या ठूलो हुने, जनसंख्याको भार प्रदेश अनुसार फरक-फरक हुने र सो भार अनुसार सर्वेक्षण कार्यको नमूना छनौट गर्दा जनसंख्याको भारको आधारमा प्रत्येक केन्द्रबाट फरक-फरक नमूना छनौट गर्नु पर्ने भएको तर प्रदेशगत रूपमा लाभान्वित सदस्यहरू गणना गर्न कठिन देखिएको छ । यसर्थ, सहजताका लागि सर्वेक्षणमा प्रत्येक प्रदेशबाट समान प्रतिनिधित्वको रूपमा २० जना सेवा प्राप्त गर्ने सेवाग्राहीहरू सर्वेक्षणमा समेटिएको छ । यसले गर्दा यो अध्ययनको निष्कर्षलाई सामान्यीकरण गर्दा थप सजगता अपनाउनु पर्ने देखिन्छ । प्राथमिक (Primary) र द्वितीयक (Secondary) दुवै तथ्याङ्कमा विरोधाभाष नहोस् भनेर तथ्याङ्क संकलन अवधिको तथ्याङ्कहरू मात्र समावेश गरिएको छ ।

प्रतिवेदनको ढाँचा

१.१९ अध्ययन प्रतिवेदनको यो पहिलो परिच्छेद पछि दोस्रो परिच्छेदमा लघुवित्त सेवाको प्रभाव र नेपाली अर्थतन्त्रमा यसको भूमिकाको विश्लेषण गरिएको छ । तेस्रो परिच्छेदमा लघुवित्त सेवाको वर्तमान संरचना र पहुँचको स्थितिलाई समेटिएको छ । चौथो परिच्छेदमा स्थलगत सर्वेक्षणको नतिजा विश्लेषण गरिएको छ भने पाँचौ परिच्छेदमा अध्ययनको निष्कर्ष र सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद २

लघुवित्त सेवाको प्रभाव र नेपाली अर्थतन्त्रमा यसको भूमिका

- २.१ लघुवित्तीय सेवाको संस्थागत विकासको शुरुवात सन् १९७० को दशकमा दक्षिण एसियाली राष्ट्र बंगलादेशबाट भएको पाइन्छ । बंगलादेशमा बिना धितो कर्जाबाट शुरुवात गरिएको लघुवित्त सेवा हाल ग्रामीण बैकिङ्ग पद्धतिको अवधारणाको रूपमा संसारभर प्रचलित छ । सामान्य अर्थमा गरिब समुदायलाई प्रदान गरिने सानो स्तरको वित्तीय सेवालाई लघुवित्त (Microfinance) भन्ने गरेको पाइन्छ । विस्तृत रूपमा विपन्न र पिछडिएका वर्गहरूबाट उठाइने बचत, प्रवाह गरिने कर्जा, तिनीहरूको व्यवसायमा गरिने बीमा र कमाईको हस्तान्तरणलाई लघुवित्तको रूपमा परिभाषित गरिएको पाइन्छ (Rhyne et al., 1994) ।
- २.२ एसियाली विकास बैंकले विपन्न वर्गका घर परिवार र उनीहरूका लघु व्यवसायलाई प्रदान गरिने लघुकर्जा (विना धितो) लघु बचत, लघु बीमा र लघु रकम हस्तान्तरणलाई लघुवित्त सेवाको रूपमा परिभाषित गरेको छ (ADB, 2000) । त्यसैगरी, बैङ्कलाई आवश्यक सुरक्षण दिन नसक्ने, पिछडिएका वर्ग, दुर्गम स्थान तथा ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने घर परिवार र उनीहरूका लघु व्यवसायलाई प्रदान गरिने विना धितो कर्जालाई लघुकर्जा (Microcredit) भित्र समेटिएको पाइन्छ (Abeywardena, 1993) । यसर्थ, स्थानीय स्तरमा उपलब्ध साधन र स्रोतमा आधारित भई गरिब र पिछडिएका वर्गलाई आवश्यकता अनुसार लघुकर्जामार्फत् बैकिङ्ग सेवा पुऱ्याउनु नै लघुवित्त हो भन्न सकिन्छ ।
- २.३ लघुवित्तको परिभाषा, विभिन्न मुलुकको आर्थिक स्तर र वित्तीय स्रोतको आवश्यकताको अवस्था अनुसार फरक पनि हुने गरेको पाइन्छ । सामान्यतया दुर्गम, पिछडिएका स्थानमा बसोबास गर्ने समाजका गरिब, दलित र विशेष गरी महिला समूहमा आय आर्जन गर्न, रोजगारी तथा साक्षरता निर्माण गर्न सहयोग पुग्ने गरी लघुवित्त संस्थाहरूबाट दिइने सेवालाई लघुवित्त अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । समग्रमा पिछडिएका वर्ग तथा गरिबहरूमा केन्द्रित भई प्रदान गरिने सानो आकारको वित्तीय सेवालाई लघुवित्त सेवा मान्न सकिन्छ ।

लघुवित्तको अर्थतन्त्रमा प्रभाव सम्बन्धमा केही अध्ययन समीक्षा

- २.४ अर्थतन्त्रको एउटा प्रमुख चुनौती स्रोत र साधनहरूको उचित बाँडफाँड हो । यस सन्दर्भमा लघुवित्त सेवालाई गरिब र न्यून आय भएका मानिसहरूको स्रोत तथा साधनमा पहुँज बढाई अर्थतन्त्रका विभिन्न क्षेत्रहरूमा उनीहरूको सहभागिता बढाउने माध्यमको रूपमा लिने

गरिन्छ । लघुवित्त सेवा अर्थतन्त्रको विभिन्न पक्षहरूसँग प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा गाँसिएको हुन्छ ।

- २.५ विभिन्न अध्ययन Enisan et al. (2012), Toshiokondo (2008), Dunn (2005), Holvoet (2004), Khandker (1998) ले लघुवित्त सेवा प्राप्त गर्ने घरपरिवारको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्थामा सकारात्मक सुधार भएको देखाएका छन् । लघुवित्त सेवा प्राप्त गर्ने घरपरिवारको रोजगारीको अवसर सृजना भई आय आर्जनमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने र न्यून आय उच्च गरिबी रहेका कम विकसित देशहरूमा खाद्यान्न, शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, खानेपानी र उपभोगमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने गरेको पाइएको छ ।
- २.६ फिलिपिन्समा लघुवित्त सेवा प्रदान गर्ने २८ संस्थाहरूबाट लाभान्वित २२०० घरपरिवारमा गरिएको अध्ययनले लघुवित्त सेवा प्राप्त गर्ने घरपरिवारको रोजगारी, प्रति व्यक्ति आय, घरपरिवारको खाद्यान्नमा हुने खर्च, शिक्षाको स्तर, घरपरिवारमा प्रयोग हुने सामग्री तथा स्थिर सम्पत्ति संचयमा सकारात्मक प्रभाव परेको देखाएको छ (Kondo, 2008) । त्यसैगरी, बंगलादेशमा १०७२ घरपरिवारमा गरिएको अध्ययनले लघुवित्त सेवा लिनु भन्दा अघिको तुलनामा लघुवित्त सेवा लिएपछि घरपरिवारको गरिबी, महिलाको रोजगारी र सम्पत्ति संचय गर्ने प्रवृत्तिमा सकारात्मक प्रभाव परेको देखाएको छ (Hassan, 2001) ।
- २.७ इथियोपियामा ६१९ घरपरिवारमा ६० महिनासम्म र १२ महिना लघुवित्त सेवा लिएका घरपरिवारहरू बीच गरिएको अध्ययनमा १२ महिना लघुवित्त सेवा लिएका घरपरिवारहरूको तुलनामा ६० महिनासम्म यस्तो सेवा लिने घरपरिवारमा खाद्य सुरक्षा, स्वस्थ्य, शिक्षा, बासस्थान तथा सशक्तिकरणमा सकारात्मक प्रभाव परेको देखिएको छ (Gobezie et al., 2007) ।
- २.८ लघुवित्तले मूलतः आयस्तर सुधार गरी आर्थिक वृद्धि मार्फत् समग्र अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रभाव पारेको हुन्छ । विपन्न तथा पिछडिएका वर्गका घरपरिवारहरूको वित्तीय सेवाको मागलाई मूलधारका वित्तीय संस्थाहरूबाट पर्याप्त मात्रामा सम्बोधन गरेको पाइँदैन । तर, लघुवित्त सेवामा पहुँच बढेमा साना तथा घरेलु उद्योगहरूको विकास गरी आर्थिक वृद्धिमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ (Mankiw, Romer, & Weil, 1992) ।

नेपालमा लघुवित्त सेवाले आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रहरूमा पार्न सक्ने प्रभाव

कृषि क्षेत्र

२.९ नेपालको अधिकांश भूभाग ग्रामीण रहेको छ । ग्रामीण क्षेत्रमा बस्ने धेरैजसो जनता कृषि पेशामा संलग्न छन् । कृषि क्षेत्रको देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा योगदान करिब एक तिहाई रहँदै आएको छ । नेपालको बढ्दो जनसंख्यालाई जीविकाको आधार दिने, खाद्यान्न आपूर्ति गर्ने, घरपालुवा जनावरहरूलाई खाद्यान्न तथा घाँसपात उपलब्ध गर्ने, कृषिजन्य उद्योग धन्धालाई कच्चापदार्थ उपलब्ध गराउने, निर्यात व्यापार विस्तार गर्ने, आन्तरिक व्यापार वृद्धि गर्ने, आयात प्रतिस्थापन गर्ने जस्ता कार्य कृषि क्षेत्रबाट भइरहेकोले लघुवित्तलाई कृषि क्षेत्रमा प्रभावकारी रूपमा विस्तार गर्न सकेमा अधिकतम लाभ लिन सक्ने देखिन्छ ।

औद्योगिक क्षेत्र

२.१० ग्रामीण गरिबी घटाउन, अत्यन्त गरिव समुदाय, वर्ग, क्षेत्र एवम् जातजातिलाई लघुवित्त मार्फत् लघु उद्यमीका रूपमा विकास गर्न सके त्यस्ता व्यक्ति तथा समुदायको आर्थिक स्थितिमा सुधार आउने देखिन्छ । स्थानीय स्तरमा संचालन हुने लघु उद्यमहरूबाट सृजना हुने रोजगारी दिगो (Sustainable) पनि हुन्छ । विश्वका थुप्रै देशहरूले लघुवित्तमार्फत् साना तथा घरेलु उद्योगहरूको विकास गरी आर्थिक विकास गरेका उदाहरणहरू छन् । नेपालमा समेत सम्भाव्यताको अध्ययन गरी उपयुक्त नीति अवलम्बन गरिएमा यस क्षेत्रबाट बढी लाभ लिन सकिने देखिन्छ । नेपालका विभिन्न जिल्लाहरूमा United Nations Development Project (UNDP) को सहयोगमा करिब ३१ हजार व्यक्तिलाई लघु उद्यमीको रूपमा विकास गरिएको तथ्यांकले देखाउँदछ (आर्थिक सर्वेक्षण, २०७२) । मुख्यतया यस्ता कार्यक्रम महिला, आदिवासी, जनजाति, दलित, मधेशी, पिछडिएको वर्ग र क्षेत्रमा लक्षित गर्न सके अझ बढी प्रभावकारी तथा नतिजामूलक हुन सक्ने देखिन्छ ।

उर्जा क्षेत्र

२.११ देशका अधिकांश ग्रामीण क्षेत्रका जनता हालसम्म पनि अँध्यारोमा जीवन यापन गरिरहेका छन् । यस्तो अवस्थामा लघुवित्त संस्थाहरूले ग्रामीण जनसहभागितामा सामुदायिक ग्रामीण विद्युतीकरणमा केही हिस्सा लगानी गरेमा उत्पादित विद्युत ग्रामीण क्षेत्रका विपन्न तथा पिछडिएका वर्गमा वितरण हुने र प्रत्यक्ष एवम् अप्रत्यक्ष रूपमा विकासमा सहयोग पुग्ने

देखिन्छ । स-साना खोलानालाबाट सानै परिमाणमा भएपनि धेरै संख्यामा विद्युत उत्पादन हुन सकेमा यसले स्थानीय स्तर तथा राष्ट्रिय स्तरको विद्युतको मागलाई केही हदसम्म पूरा गर्न सक्छ । लघुवित्तमार्फत् ग्रामीण तथा स्थानीय स्तरका खोलानालाबाट सामूहिक जनसहभागितामा समूहगत कर्जाबाट लघु जलविद्युत उत्पादन गर्न सकिन्छ । यसबाट ती क्षेत्रको सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

वन एवम् जडीबुटी क्षेत्र

२.१२ नेपालमा प्रशस्त जडीबुटीहरु छन् । स्थानीय सर्वसाधारणमा उचित ज्ञान र स्रोत (वित्तीय स्रोत) नभएका कारण त्यस्ता जडीबुटीहरु उपयोगमा ल्याउन सकिएको छैन । जडीबुटी खोज्न गएका मानिसहरु खाने र बस्ने साधनको पहुँच नभएका कारण ज्यानै जाने घटनाहरु समेत घटेका छन् । पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा लघु कर्जाको सदुपयोग गरी जडीबुटी संकलन केन्द्रमार्फत् यस क्षेत्रलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । खाद्य सामाग्री तथा लत्ता कपडा र औषधीमूलो सहित जडीबुटी खोज्ने तालिमको व्यवस्था हुन सके यस क्षेत्रले प्रचुर मात्रामा आमदानी गर्न सक्ने देखिन्छ । यसबाट गरिवी र रोग भोकसँग लडिरहेका जनतालाई रोजगारीको अवसर समेत सृजना हुन सक्ने देखिन्छ ।

सामाजिक क्षेत्र

२.१३ लघुवित्तले गरिब तथा पिछडिएका वर्ग, जाति तथा क्षेत्रमा सामूहिक एवम् व्यक्तिगत रुपमा सम्भव भएसम्म विना धितो वित्तीय सेवा उपलब्ध गराउने हुँदा यस्ता समुदायका माध्यमबाट चेतनामूलक कार्यक्रम समेत अगाडि बढाउन सकिन्छ । त्यस्ता चेतनामूलक कार्यक्रममा हुने समूहगत छलफल र प्रयत्नबाट समाजमा देखिने बहुविवाह, बालविवाह, चेलीबेटी बेचबिखन, मदिरापान, धुम्रपान जस्ता विकृतिहरुलाई नियन्त्रणमा ल्याउन सघाउ पुग्ने देखिन्छ । उदाहरणका लागि लघुवित्त संस्थाबाट कर्जा लिएकी एकजना महिलाको श्रीमान्ले अर्को विवाह गर्न लागेको चाल पाएमा आफ्नो कर्जा समूहमा छलफल गराई बहुविवाहमा लागि परेका आफ्नो श्रीमान्लाई रोक्न सकिन्छ । यस्तै प्रकारले बालविवाह, चेलीबेटी बेचबिखन तथा मदिरापान एवम् धुम्रपानमा समेत सामाजिक क्षेत्रका विकृति कम गर्न लघुवित्त प्रभावकारी हुनसक्ने देखिन्छ ।

पर्यटन क्षेत्र

- २.१४ नेपालको अर्थतन्त्रमा पर्यटन क्षेत्र महत्वपूर्ण मानिन्छ । भौगोलिक, जैविक एवम् जातीय विविधता एवम् स्वच्छ, रमणीय मनमोहक प्राकृतिक सोन्दर्यताले भरिपूर्ण तथा विभिन्न धार्मिक स्थल तथा पर्यटकीय स्थलहरूको प्रचुरताले गर्दा नेपालमा पर्यटन विकासको राम्रो सम्भावना रहेको छ । नेपालमा पर्यटन क्षेत्रलाई तुलनात्मक लाभ भएको क्षेत्रको रूपमा समेत लिने गरिन्छ । यस क्षेत्रको राम्रो विकास गर्नसके मुलुकको समग्र आर्थिक समुन्नतिको लागि विदेशी मुद्रा आर्जन तथा रोजगारीको अवसर वृद्धि गर्न सक्ने सम्भावना छ । तथापि, न्यूनतम पूर्वाधार समेतको अभावमा यस क्षेत्रबाट पर्याप्त लाभ लिन सकिएको छैन । पर्यटन उद्योगलाई ग्रामीण तहसम्म विकास गर्न लघुवित्त सेवा अति उपयोगी तथा प्रभावकारी साधन हुन सक्ने देखिन्छ । ग्रामीण स्तरमा रहेका पर्यटकीय स्थलको विकास स्थानीय संस्कृतिको संरक्षण गर्न थोरै लगानीबाट नै सम्भव देखिन्छ ।
- २.१५ पर्यटन क्षेत्रको अध्ययनले नेपाल आउने अधिकांश पर्यटकहरू मनोरञ्जन र पदयात्रा तथा पर्वतारोहणका लागि आउने गरेको पाइएको छ । नेपालमा पदयात्रा गर्ने स्थानहरूमा गुणस्तरीय होटल, रेष्टुरेण्टहरूको राम्रो व्यवस्था नहुनुमा एक प्रमुख कारण पूँजी अभाव रहने गरेको सन्दर्भमा लघुकर्जामार्फत् त्यस्ता पर्यटकहरूलाई लक्षित गरी पदयात्रा गर्ने स्थानहरूमा स्थानीय स्तरमा होटल, रेष्टुरेण्ट तथा भौतिक मनोरञ्जन गर्न सक्ने किसिमका कार्यक्रमहरू संचालनमा ल्याउन सके त्यस क्षेत्रका मानिसको आम्दानी बढ्न सक्ने देखिन्छ । त्यसैगरी, नेपाललाई पहिचान गराउने स्थानीय कलात्मक उत्पादन तथा बेचबिखनबाट विदेशी मुद्रा आर्जन र रोजगारीमा वृद्धि हुन सक्छ ।

परिच्छेद ३

लघुवित्त सेवाको वर्तमान संरचना र पहुँचको अवस्था

लघुवित्त सेवाको वर्तमान संरचना

३.१ नेपालमा लघुवित्त सेवा प्रवाह गर्ने संस्थागत संरचनामा नेपाल सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक र वित्तीय कारोबारसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरू रहेका छन् । नेपाल सरकारले गरिबी निवारण कोष र सहकारी संस्थाहरूमार्फत् लघुवित्त सेवा प्रवाह गर्दछ । नेपाल राष्ट्र बैंकले लघुवित्त प्रवर्द्धन तथा सुपरिवेक्षण विभाग र ग्रामीण स्वावलम्बन कोषमार्फत् लघुवित्त सम्बन्धी कार्य गर्दै आएको छ । यस बाहेक २०३० सालदेखि नै नेपालका वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूले आफ्नो निक्षेपको निश्चित प्रतिशत साना क्षेत्र, प्राथमिकता क्षेत्र हुँदै विपन्न वर्गमा लघुकर्जा प्रदान गर्दै आएका छन् (अनुसूची ३) । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले पनि लघुवित्त सेवा प्रवाह गर्दै आएका छन् । यसरी, लघुवित्त सेवाको संरचनालाई संस्थागत तथा सेवागत रूपमा देहाय बमोजिम व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थामार्फत् हुने लघुवित्त सेवा

३.२ नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले पनि विभिन्न माध्यमबाट लघुवित्तीय सेवा प्रदान गर्दै आएका छन् । पिछडिएका वर्गलाई लक्षित गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले निश्चित प्रतिशत अनिवार्य रूपमा तोकिएका क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था नेपाल राष्ट्र बैंकले गरेको छ । सोही व्यवस्था अनुसार वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूले कुल कर्जाको क्रमशः ५ प्रतिशत, ४.५ प्रतिशत र ४ प्रतिशत कर्जा विपन्न वर्ग कर्जाको रूपमा प्रवाह गरी लघुवित्तसेवा प्रदान गर्दै आएका छन् ।

३.३ नेपालमा लघुवित्त सेवा प्रवाह बढाउन धेरै प्रयास गरिएका छन् । शुरुमा वि.सं. २०३१ मा नेपाल राष्ट्र बैंकले कुल निक्षेपको ५ प्रतिशत साना क्षेत्रमा अनिवार्य लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको थियो । यस व्यवस्थालाई वि.सं. २०४२ सालमा “प्राथमिकता क्षेत्र” कर्जा कार्यक्रमको रूपमा रूपान्तरण गरियो । त्यसैगरी, वाणिज्य बैंकहरूले वि.सं. २०४७ सालदेखि आफ्नो कुल कर्जाको ३ प्रतिशत विपन्न वर्ग कर्जाको रूपमा तोकिएका क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । वित्तीय पहुँच बढाउने तथा पिछडिएका लक्षित वर्गलाई कर्जा उपलब्ध गराउने उद्देश्यले कुल कर्जाको कम्तिमा वाणिज्य बैंकहरूले ५ प्रतिशत,

विकास बैंकहरूले ४.५ प्रतिशत र वित्त कम्पनीहरूले ४ प्रतिशत विपन्न वर्गमा कर्जा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था हाल (आर्थिक वर्ष २०७४/७५) सम्म यथावत छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले विपन्न वर्गमा गर्ने लघुवित्त सेवा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष लगानीमार्फत् गर्ने गरेका छन् । यस्तो सेवामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले २०७४ असार मसान्तसम्म रु. १ खर्ब ११ अर्ब लगानी गरेका छन् (तालिका ३.१) ।

तालिका ३.१

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट विपन्न वर्गमा प्रवाहित कर्जा (रु. अर्बमा)

(२०७४ असार मसान्त)

विवरण	वाणिज्य बैंक	विकास बैंक	वित्त कम्पनि	कुल
क. प्रत्यक्ष लगानी	२६.८	१३.२	१.१	४१.१
ख. अप्रत्यक्ष लगानी	६२.१	३.३	१.०	६६.४
ग. युवा स्वरोजगार कोषमार्फत् भएको लगानी	३.५	०.१	०.०	३.६
कुल	९२.४	१६.५	२.१	१११.५

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक ।

लघुवित्त वित्तीय संस्थामार्फत् हुने लघुवित्त सेवा

३.४ नेपालमा लघुवित्त सेवा प्रदान गर्ने प्रमुख संस्थाका रूपमा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू रहेका छन् । शुरुमा ग्रामीण कर्जाको माग अनुसार कर्जाको आपूर्ति सहज तुल्याउने उद्देश्यले बङ्गलादेशको ग्रामीण बैंकिङ्ग पद्धतिको अनुसरण गरी नेपाल राष्ट्र बैंककै प्रमुख संलग्नता तथा शेयर सहभागितामा नेपाल सरकारले नै ५ वटा ग्रामीण विकास बैंकहरू क्षेत्रीय स्तरमा संचालनमा ल्याएको थियो । त्यसैगरी, नेपाल राष्ट्र बैंकबाट “घ” वर्गको कार्य गर्ने गरी इजाजत प्राप्त लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू निजी स्तरमा स्थापना गरिएका थिए । हाल ५ वटा ग्रामीण विकास बैंकहरू मर्ज गरी एउटै लघुवित्त वित्तीय संस्थाको रूपमा नेपाल ग्रामीण विकास बैंक संचालनमा छ । नेपाल राष्ट्र बैंकबाट “घ” वर्गको कार्य गर्ने इजाजत प्राप्त गरी २०७५ वैशाख मसान्तसम्ममा ६५ वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । यस्ता लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको संख्या वृद्धि हुने क्रममा रहेको छ ।

३.५ यी संस्थाहरूले आफ्ना सदस्यहरूलाई कुल कर्जाको कम्तिमा पनि ६७ प्रतिशत समूह गठन गरेर सामूहिक जमानीमा विना धितो कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । लघुवित्त

वित्तीय संस्थाहरुको विगत ५ वर्षको स्रोत तथा साधन परिचालनको अवस्थालाई हेर्दा हरेक वर्ष शाखा संख्याका साथै कारोबार विस्तार हुँदै गएको छ (तालिका ३.२) ।

तालिका ३.२

लघुवित्त वित्तीय संस्थाको स्रोत परिचालनको स्थिति

विवरण	२०७० असार	२०७१ असार	२०७२ असार	२०७३ असार	२०७४ असार	२०७४ चैत
कुल शाखा संख्या	६४६	८५१	११२४	१३७५	१८९९	२२७५
कुल केन्द्र संख्या	४२६१४	५९६३२	७८०१५	१००७८७	१३२३६३	१६२०८८
कुल ऋणी संख्या	८९४८८२	११०३६००	१०८१९०५	१२९६२४४	१५७३७३९	१७८०२१०
कुल कर्जा वितरण (रु. करोडमा)	१४०८८.८७	१९४४२.५६	२७१७९.१०	३७२६१.९१	५१४७४.४०	६५२१९.३५
कुल बाँकी कर्जा (रु. करोडमा)	२३३९.२२	३४६६.७८	५५३६.०३	७७२२.१५	१०६४६.००	१३६१९.३२
कुल बचतकर्ता संख्या	९१२७१८	११९९७९७	१५३२५१०	१८७३३३८	२३६९७८०	२८४५४७५
कुल बचत रकम (रु. करोडमा)	७२२.५४	११०४.४८	१६०५.३७	२४११.२४	३४४०.००	४४९२.०२

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक ।

सहकारी संस्थामार्फत् हुने लघुवित्त सेवा

३.६ नेपालमा ग्रामीण तथा लघु कर्जाको प्रवाह गर्ने कार्यमा सहकारी संस्थाहरुको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । सहकारी ऐन, २०४८ अनुसार नेपाल सरकारको कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय अन्तर्गत सहकारी विभागमा दर्ता भई सहकारी संस्थाहरु सञ्चालनमा रहेका छन् । यस्ता संस्थाहरुलाई नेपालको संविधान २०७२ ले अर्थतन्त्रकै एक खम्बाको रूपमा लिएको छ । बचत तथा ऋण सहकारी बाहेक पनि कृषि, दुग्ध सहकारी एवम् अन्य सहकारी समेतले यस क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याइरहेका छन् । नेपालमा २०७३ असार मसान्तसम्म बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरु १३,७६९ र बहुउद्देश्यीय ४,०५५ गरी वित्तीय कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरुको संख्या कुल १७,८२४ पुगेको छ (सहकारी विभाग, २०७३) ।

३.७ सहकारी संस्थाहरुले छरिएर रहेको सानो पूँजीलाई बचतमार्फत् संकलन गरी आफ्ना शेयर सदस्यहरुलाई कर्जा उपलब्ध गराउने गर्दछन् । यी मध्ये केहीले ग्रामीण स्वावलम्बन कोष, Rural Self-reliance Development Centre (RSDC), First Microfinance Development Bank (FMDC), साना किसान विकास बैंक र Rural Microfinance Development Centre (RMDC) जस्ता बाह्य संस्थाहरुबाट थोक कर्जा लिई आफ्ना शेयर सदस्यहरुमा लघुवित्त

सेवा प्रवाह गर्दछन् । यस्ता सहकारी संस्थाहरूले प्रदेशगत रुपमा गरेको बचत तथा कर्जा प्रवाहको २०७३ असार मसान्तसम्मको स्थितिलाई तालिका ३.३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ३.३

सहकारी संस्थाको संख्या र वित्तीय कारोबारको स्थिति (२०७३ असार मसान्त)

प्रदेश	बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू			बहु उद्देश्य सहकारी संस्थाहरू		
	संख्या	बचत रु. करोडमा	कर्जा रु. करोडमा	संख्या	बचत रु. करोडमा	कर्जा रु. करोडमा
१	१८१५	१२८०.४	१५१८.२	६३९	६७४.२	७६७.५
२	२१३२	७८७.७	७३२.२	३६८	६.२	६२.८
३	६०६०	१४६११.८	११६२६.६	१३७०	४०४१.५	३३१४.५
गण्डकी	१४७०	३००७.२	३२१६.६	५४९	५०४.४	६८५.५
५	११९०	१५१३.७	१५१९.७	४२७	३८९.८	४८३.२
कर्णाली	४५७	६२.९	१५७.८	२९२	१२५.१	१५१.९
७	६४५	१५८.९	१५५.९	४१०	३४५.९	३२२.०
	१३७६९	२१४२२.६	१८९२६.९	४०५५	६०८७.२	५७८७.३

स्रोत : सहकारी विभाग

- ३.८ सहकारी विभागबाट प्राप्त २०७३ असार मसान्तसम्मको तथ्याङ्क अनुसार सबैभन्दा बढी सहकारी संस्था प्रदेश ३ मा संचालित छन् भने सबैभन्दा कम सहकारी संस्था कर्णाली प्रदेशमा रहेका छन् । बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूले सो अवधिमा रु. २ खर्ब १४ अर्ब बचत संकलन गरी रु. १ खर्ब ८९ अर्ब ऋण प्रवाह गरेका छन् । त्यसैगरी, सो अवधिमा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरूले करिब रु. ६१ अर्ब बचत परिचालन गरी रु. ५८ अर्ब कर्जा लगानी गरेका छन् । यी दुई किसिमका सहकारी संस्थाहरूमा कुल १७,८२४ जना सदस्यहरू रहेका छन् (तालिका ३.३) ।

गैर-सरकारी संस्थामार्फत् हुने लघुवित्त सेवा

- ३.९ नेपालमा गैर-सरकारी संस्थाहरूले समेत विपन्न र सीमान्त वर्गलाई लक्षित गरी कर्जा कार्यक्रममार्फत् लघुवित्त सेवा प्रदान गर्दै आइरहेका छन् । यस्ता गैर-सरकारी संस्थाहरूको संख्या र सेवा विस्तारबारे विस्तृत रुपमा तथ्याङ्क उपलब्ध छैन । नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतपत्र प्राप्त सीमित बैंकिङ्ग कारोबार गर्ने यस्ता गैर-सरकारी संस्थाहरूको संख्या भने २०७३ असार मसान्तमा २५ रहेको छ । गैर-सरकारी संस्थाहरूले पनि समूहगत रुपमा बचत तथा कर्जा प्रवाहमार्फत् लक्षित वर्गमा लघुवित्त सम्बन्धी कार्य गर्ने गर्दछन् । यस्ता

संस्थाहरूले खानेपानी, स्वास्थ्य, आय तथा रोजगारीमूलक क्षेत्रमा विशेष कार्यक्रम ल्याई लक्षित वर्गमा सेवा पुऱ्याउने कार्य गर्दै आएका छन् ।

परियोजनामा आधारित लघुवित्त

- ३.१० नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकबीच विभिन्न समयमा भएको सहायक ऋण सम्झौता बमोजिम निश्चित समयावधिमा भुक्तानी हुने गरी विभिन्न परियोजनाहरू संचालन गरिएका थिए । ग्रामीण महिलाको लागि उत्पादन कर्जा कार्यक्रम, महिलाको लागि लघु कर्जा कार्यक्रम, तेस्रो पशु विकास कार्यक्रम, पश्चिम तराई गरिबी निवारण आयोजना र सामुदायिक भूमिगत जल सिंचाई सेक्टर आयोजना जस्ता कार्यक्रमहरूबाट लक्षित वर्गमा लघुवित्त सेवा प्रवाह हुँदै आएको थियो ।
- ३.११ एशियाली विकास बैंक, मन्िलाको अनुदान सहयोगमा Raising Income of Small and Medium Farmer's Project (RISMFP) अहिले संचालनमा रहेको छ । यसबाट प्राप्त सहायता रकम मध्य तथा सुदूर-पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको १० जिल्लामा रहेका कृषक समूह, सहकारी संस्था, कृषि उद्यमी र कृषि बजार समितिलाई कर्जा प्रवाह गरिएको छ । त्यसैगरी, नेपाल सरकार र डेनमार्क सरकारबीच UNNATI-Inclusive Growth Program कार्यान्वयनमा ल्याउने सम्बन्धमा भएको द्विपक्षीय सम्झौता बमोजिम पूर्वाञ्चलका ७ पहाडी जिल्लाहरू ईलाम, पाँचथर, तेह्रथुम, भोजपुर, धनकुटा, ताप्लेजुङ्ग र संखुवासभामा मूलतः डेरी, अदुवा, अलैंची र अर्थोडक्स चिया खेतीमा संलग्न करिब १ लाख ५० हजार साना किसानहरूलाई कृषि मूल्य-शृंखला (Agricultural Value Chain) मा सहयोग पुग्ने गरी त्यस क्षेत्रमा कार्यरत बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमार्फत् वित्तीय सेवा उपलब्ध गराउने र १ लाख ग्राहकहरूलाई शाखारहित बैंकिङ्ग र मोबाइल वित्तीय सेवा उपलब्ध गराउने लक्ष्य अनुरूप परियोजना संचालनमा रहेको छ । उन्नती वित्तीय संस्थाले पहुँच आयोजनाकै अंगको रूपमा United Nations Capital Development Fund (UNCDF) को सहयोगमा नेपालमा Making Access Possible (MAP) कार्यक्रम समेत संचालनमा रहेको छ ।

लघुवित्त सेवा प्रवाहको लागि थोक कर्जाको व्यवस्था

- ३.१२ ग्रामीण क्षेत्रमा लघुकर्जालाई विस्तार गर्न नेपाल सरकारले वि.सं. २०४७ सालमा ग्रामीण स्वावलम्बन कोष (Rural Self Reliance Fund) स्थापना गरेको थियो । यसले लघुवित्त सेवा प्रवाहमा संलग्न संस्थाहरूलाई थोक लघुकर्जा प्रदान गर्दै आएको छ । २०७४ असार मसान्तसम्ममा कोषले कुल ७० जिल्लाहरूमा १,१११ वटा सहकारी संस्था र ५३ वटा गैर-

सरकारी संस्था गरी कुल ११६४ वटा संस्थाहरूबाट लघुवित्त सेवा प्रवाह गर्न सहयोग गरेको छ (तालिका ३.४) ।

३.१३ ग्रामीण स्वावलम्बन कोषमा हालसम्ममा नेपाल सरकारबाट प्राप्त रकम रू. ५४ करोड र नेपाल राष्ट्र बैंकबाट रू. २५ करोड ३४ लाख गरी कुल रू. ७९ करोड ३४ लाख पुगेको छ । ग्रामीण स्वावलम्बन कोषको उद्देश्य अनुरूप कर्जाको दायरालाई अझै फराकिलो बनाई आफूसँग आवद्ध संस्थाहरूलाई सम्बन्धित संस्थाहरूको प्राथमिक पूँजी (शेयर पूँजी, साधारण जगेडा र नाफा रकम) को पहिलो पटकको कर्जामा २० गुणासम्म, दोस्रो र तेस्रो पटकको कर्जाको हकमा १५ गुणासम्म हुने गरी पहिलो पटक रू. २५ लाख, दोस्रो पटक रू. ३० लाख र तेस्रो पटक रू. ३५ लाखसम्मको कर्जा किस्ताबन्दीमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था छ । कोषबाट विपन्न वर्गको आर्थिक/सामाजिक उत्थानका लागि प्रति सदस्य बढीमा रू. ९० हजारसम्म सहकारी/गैर-सरकारी संस्थाहरूमाफत् लघुकर्जा उपलब्ध गराउन सकिने व्यवस्था रहेको छ (तालिका ३.४) ।

तालिका ३.४

ग्रामीण स्वावलम्बन कोषको कारोबारको अवस्था

स.नं.	विवरण	२०७१ असार	२०७२ असार	२०७३ असार	२०७४ असार
१	कर्जा वितरण भएको जिल्ला संख्या	६८	६८	७०	७०
२	कर्जा वितरित संस्था संख्या	९४०	१०२४	११०४	११६५
३	लाभान्वित परिवार संख्या	४६०८१	४९२४५	५५,३०४	५८,८३०
४	वितरित कर्जा रकम (रू. करोडमा)	१५२.३३	१७०.०६	२००.०७	२२९.८४
५	असुल भएको कर्जा रकम (रू. करोडमा)	९१.३०	११६.५०	१४४.४३	१६९.६६
६	लगानीमा रहिरहेको कर्जा रकम (रू. करोडमा)	६१.०४	५३.५६	५५.६२	६०.१८
७	भाखा नाघेको कर्जा (असुल हुनुपर्ने रकमको प्रतिशत)	३.६७	५.३८	४.६६	४.६४
८	कर्जा असुली (प्रतिशत)	९६.३३	९४.६२	९५.३४	९५.३६

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक ।

३.१४ निजी क्षेत्रबाट समेत थोक कर्जा प्रवाह गर्ने गरी ४ वटा संस्थाहरू (रुरल माइक्रो फाइनेन्स डेभलपमेन्ट सेन्टर लि., साना किसान विकास बैंक लि., फर्स्ट माइक्रोफाइनेन्स डेभलपमेन्ट बैंक लि., आरएमडीसी र आरएसडीसी लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.) संचालनमा रहेका छन् ।

नेपालमा वित्तीय पहुँचको अवस्था

३.१५ वित्तीय पहुँच आयोजनाको अंगको रूपमा UNCDF को सहयोगमा नेपालमा Making Access Possible (MAP) कार्यक्रम अन्तर्गत सन् २०१४ मा वित्तीय समावेशीकरणको अवस्थाका बारेमा राष्ट्रिय स्तरको सर्वेक्षण FinScope Survey 2014 भएको थियो । सो सर्वेक्षणले नेपालमा बैंक, अन्य औपचारिक वित्तीय संस्थाहरु, अनौपचारिक समूह गरी तीन प्रकारका संस्थाहरुबाट वित्तीय सेवा पुऱ्याएको विश्लेषण गरेको छ । जस अनुसार, यी तीनै संस्थाहरुबाट वित्तीय सेवा प्राप्त गर्ने जनसंख्या ८२ प्रतिशत रहेको छ । बैंक तथा वित्तीयसंस्थाहरु, सहकारी संस्थाहरु, गैर-सरकारी संस्थाहरु र हुलाक बचत बैंकहरुका शाखाहरुबाट कुल जनसंख्याको ६१ प्रतिशतमा वित्तीय सेवा पुगेको देखिन्छ । त्यसैगरी, कुल जनसंख्याको १८ प्रतिशतमा औपचारिक तथा अनौपचारिक कुनै माध्यमबाट पनि वित्तीय सेवा पुगेको छैन (FinScope Survey, 2014) (तालिका ३.५) ।

तालिका ३.५

वित्तीय पहुँचको अवस्था (जनसंख्या प्रतिशतमा)

शिर्षक	बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरु	अन्य औपचारिक संस्थाहरु	अनौपचारिक समूहहरु	वित्तीय सेवाबाट बंचित
कुल	४०	२१	२१	१८
१.१ पुरुष	४५	१९	२२	१६
१.२ महिला	३६	२१	२३	२०
२.१ शहरी	५६	१५	११	१८
२.२ ग्रामिण	३६	२२	२४	१८
३.१ हिमाल	२४	३४	२७	१५
३.२ पहाड	४०	२१	२४	१५
३.३ तराई	४३	१८	१८	२१

स्रोत : FinScope Survey, 2014 ।

शाखा विस्तार तथा शाखारहित बैंकिङ सेवाको स्थिति

३.१६ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुलाई एक-आपसमा गाभन/गाभिन तथा एकले अर्कोलाई प्राप्त गर्न प्रोत्साहित गर्ने नीति कार्यान्वयनमा आएसँगै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुको संख्यामा कमी आएको भएतापनि शाखा विस्तारमा भने उल्लेख्य रूपले वृद्धि भएको छ । २०७५ वैशाख मसान्तसम्ममा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुको शाखा संख्या अघिल्ला वर्षहरुको तुलनामा उल्लेख्य रूपले बढेर ६२१३ पुगेको छ (तालिका ३.६) । यसबाट प्रति बैंक तथा वित्तीय संस्था शाखाबाट औसतमा करिब ४६३८ जनसंख्याले सेवा प्राप्त गरेको देखिन्छ ।

यस अवधिमा “क”, “ख” र “ग” वर्गका वित्तीय संस्थाहरुमा निक्षेप खाता संख्या करिब २ करोड २५ लाख र ऋणी संख्या करिब १८ लाख ३ हजार रहेको छ । शाखारहित बैकिङ्ग सेवा पनि विस्तारको क्रममा रहेको छ । यस्तो सेवा २०७ असार मसान्तमा १,००८ वटा रहेकोमा २०७५ वैशाख मसान्तमा १२८९ वटा केन्द्रमार्फत् उपलब्ध छ ।

तालिका ३.६

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुको संख्या र शाखा विस्तारको स्थिति

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरु	२०७१	२०७२	२०७३	२०७४	२०७५ वैशाख
वाणिज्य बैंकहरुको शाखा	१५४७	१६७२	१८६९	२२७४	२८०५
विकास बैंकहरुको शाखा	८१८	८०८	८५२	७६९	९०९
वित्त कम्पनीहरुको शाखा	२३९	२४२	१७५	१३०	१८०
लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुको शाखा	८२६	१११६	१३७६	१८९५	२३१९
जम्मा शाखा संख्या	३४३०	३८३८	४२७२	५०६८	६२१३
निक्षेप खाता संख्या (लाखमा)	१३१.३०	१४९.३५	१६८.३६	१९७.५४	२२५.००
ऋणी संख्या (हजारमा)	९४०	१०३३	१०८०	१२९६	१८०३
शाखारहित बैकिङ्ग केन्द्रको संख्या			८१२	१००८	१२८९

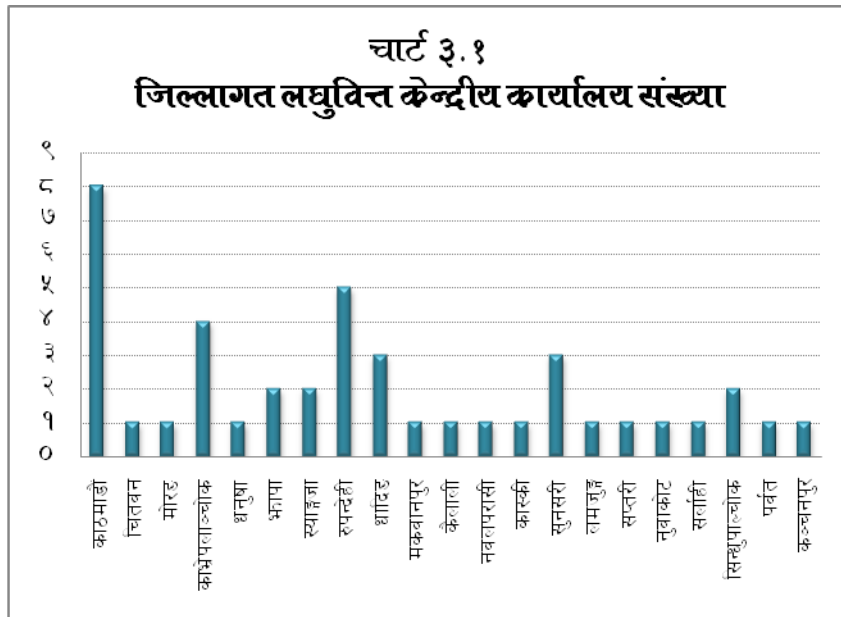
स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक ।

लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुको जिल्लागत पहुँचको अवस्था

३.१७ २०७३ असार मसान्तसम्म लघुवित्त सेवा प्रदान गर्ने ४२ वित्तीय संस्थाहरुको केन्द्रीय कार्यालय २१ जिल्लामा रहेको देखिन्छ । जसमध्ये सबैभन्दा बढी काठमाडौं जिल्लामा ८ र त्यसपछि रुपन्देहीमा ५ तथा काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लामा ४ लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुको केन्द्रीय कार्यालयहरु रहेका छन् (चार्ट ३.१) । त्यसैगरी, धादिङ्ग र सुनसरी जिल्लामा ३/३ वटा तथा भ्र्पा र स्याङ्गजामा २/२ वटा त्यस्ता संस्थाका केन्द्रीय कार्यालयहरु रहेका छन् । चितवन, मोरङ, धनुषा, मकवानपुर, कैलाली, नवलपरासी, कास्की, लमजुङ्ग, सप्तरी, नुवाकोट, सर्लाही, पर्वत र कञ्चनपुरमा भने १/१ वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाका केन्द्रीय कार्यालय रहेका छन् । लघुवित्त सेवा प्रदान गर्ने वित्तीय संस्थाका केन्द्रीय कार्यालयहरुको जिल्लागत संरचना हेर्दा वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीको उपस्थिति रहेकै जिल्लाहरुमा लघुवित्त सेवा प्रदान गर्ने वित्तीय संस्थाहरुको बाक्लो उपस्थिति रहेको देखिएको छ ।

३.१८ आर्थिक वर्ष २०७३/७४ मा ११ नयाँ लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरु स्थापना भएका छन् । ती वित्तीय संस्थाहरुको केन्द्रीय कार्यालय नुवाकोट, कास्की, अछाम, कैलाली, धनकुटा, तनहुँ,

नवलपरासी, स्याङ्जा र रुपन्देहीमा रहेका छन् । अछाम र तनहुँमा मात्र केन्द्रीय कार्यालयको उपस्थिति नरहेको जिल्लामा स्थापना भएका छन् भने अन्य जिल्लाहरूमा पहिले नै त्यस्ता संस्थाहरूको उपस्थिति रहेको देखिन्छ । तथापि, ७५ वटै जिल्लामा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको उपस्थिति रहेको छ । तीमध्ये ६ वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूले ७५ वटै जिल्लामा सेवा पुऱ्याएका छन् । तर, दुर्गम स्थानहरूमा पर्याप्त लघुवित्त सेवा पुग्न भने सकेको छैन ।

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक ।

प्रादेशिक संरचना अनुसार लघुवित्त वित्तीय संस्थामा पहुँचको अवस्था

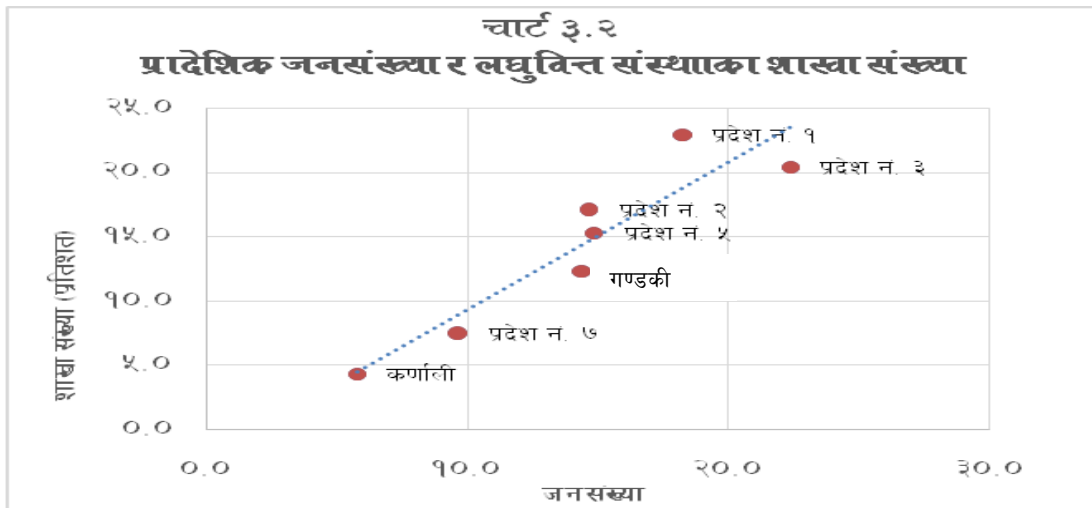
३.१९ लघुवित्त सेवा प्रदान गर्ने वित्तीय संस्थाहरूको शाखा संख्या २०७३ असारमा कुल १४५२ पुगेको छ । प्रादेशिक संरचनाको आधारमा हेर्दा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको शाखा ७ वटै प्रदेशका सबै जिल्लाहरूमा पुगेको देखिन्छ । जसमध्ये सबैभन्दा बढी प्रदेश १ मा २३ प्रतिशत शाखा रहेका छन् भने प्रदेश ३ र २ मा क्रमशः २१ प्रतिशत र १७ प्रतिशत रहेका छन् । त्यसैगरी, प्रदेश ५ मा १५ प्रतिशत, गण्डकी प्रदेशमा १२ प्रतिशत, प्रदेश ७ मा ८ प्रतिशत र कर्णाली प्रदेशमा ४ प्रतिशत शाखा रहेका छन् । यसरी लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको शाखा सबैभन्दा बढी प्रदेश १ र सबैभन्दा कम कर्णाली प्रदेशमा रहेका छन् । जनसंख्याको आधारमा वितरण भने समानुपातिक नै देखिन्छ (तालिका ३.७, चार्ट ३.२) ।

तालिका ३.७

प्रदेश अनुसार जनसंख्या तथा लघुवित्त वित्तीय संस्थाको शाखा संख्या

प्रदेश	जनसंख्याको प्रतिशत	लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको शाखा संख्या
१	१८	३३३ (२३ प्रतिशत)
२	१५	२४९ (१७ प्रतिशत)
३	२२	२९७ (२१ प्रतिशत)
गण्डकी	१४	१७९ (१२ प्रतिशत)
५	१५	२२२ (१५ प्रतिशत)
कर्णाली	६	६३ (४ प्रतिशत)
७	१०	१०९ (८ प्रतिशत)

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक ।

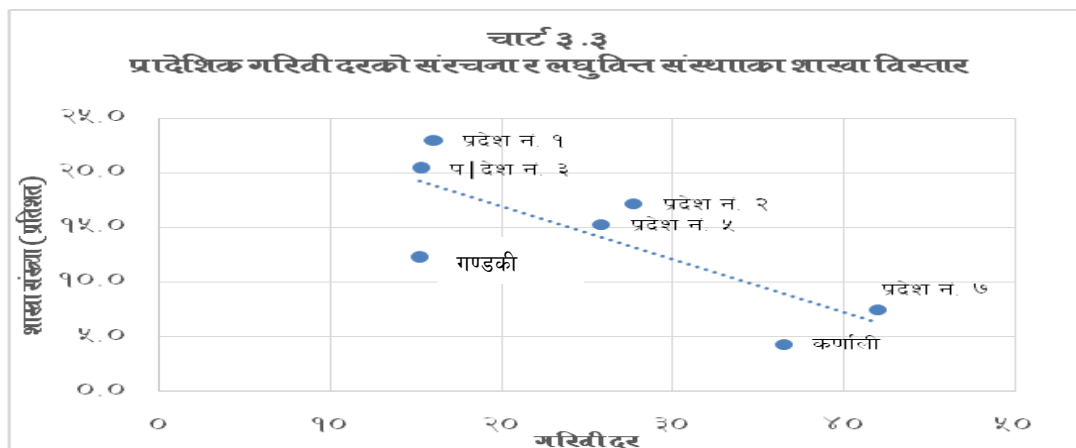

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक ।

प्रादेशिक गरिबीको दर अनुसार लघुवित्त वित्तीय संस्थामा पहुँच

३.२० लघुवित्त सेवालाई गरिबी निवारणको महत्वपूर्ण औजारको रूपमा मानिएको सन्दर्भमा लघुवित्त सेवालाई गरिबीको दर उच्च रहेका क्षेत्रमा विस्तार गर्नु आवश्यक हुन्छ । तर प्रदेशहरूको गरिबीको दर अनुसार लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको शाखा विस्तारमा असमानता देखिएको छ । गरिबीको दर १६.० प्रतिशत रहेको प्रदेश १ मा २३ प्रतिशत लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको शाखा रहेका छन् भने गरिबीको दर ४२.० प्रतिशत रहेको प्रदेश ७ मा ८

प्रतिशत शाखाहरु मात्र रहेका छन् (तालिका ३.८ र चार्ट ३.३) । त्यसैगरी, गरिबीको दर उच्च भएका कर्णाली प्रदेश र प्रदेश २ मा लघुवित्त वित्तीय संस्थाका शाखाहरु क्रमशः ४ प्रतिशत र १७ प्रतिशत संचालनमा रहेका छन् ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण ।

तालिका ३.८

प्रदेश अनुसार गरिबीको दर तथा लघुवित्त वित्तीय संस्थाको शाखा*

प्रदेश	गरिबीको दर (प्रतिशत)	लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुको शाखा संख्या
१	१६.०	३३३ (२३ प्रतिशत)
२	२७.७	२४९ (१७ प्रतिशत)
३	१५.३	२९७ (२१ प्रतिशत)
गण्डकी	१५.२	१७९ (१२ प्रतिशत)
५	२५.८	२२२ (१५ प्रतिशत)
कर्णाली	३६.५	६३ (४ प्रतिशत)
७	४२.०	१०९ (८ प्रतिशत)

* प्रदेश अनुसार गरिबीको दर प्रदेश अन्तर्गत पर्ने जिल्लाहरुको गरिबीको दरको औसतको आधारमा निकालिएको छ ।

स्रोत : नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, तेस्रो तथा नेपाल राष्ट्र बैंक ।

प्रादेशिक लघुवित्त वित्तीय संस्था विस्तार प्रवृत्ति

३.२१ पछिल्लो तीन वर्षमा प्रदेशगत रूपमा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको शाखा विस्तार भएको छ (तालिका ३.९) । उक्त अवधिमा सबैभन्दा बढी शाखा कर्णाली प्रदेशमा विस्तार भएको पाइएको छ । सबैभन्दा कम प्रदेश २ मा विस्तार भएको छ । यसरी पछिल्ला वर्षहरूमा गरिबीको गहनता बढी भएका प्रदेशमा केही मात्रामा भए पनि लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको शाखा खुल्ला थालेको देखिन्छ । तथापि, अझै ती क्षेत्रमा अपेक्षित रूपमा शाखा विस्तार हुन सकेको छैन ।

तालिका ३.९
प्रदेश अनुसार लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको शाखा विस्तार

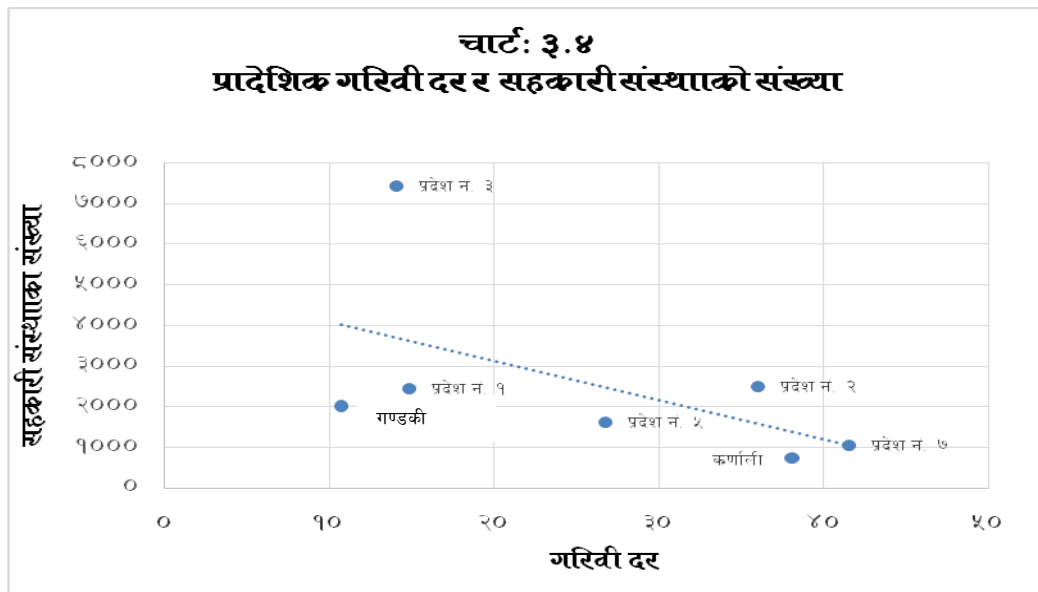
प्रदेश	२०७१ असार	२०७२ असार	२०७३ असार	वृद्धिदर (प्रतिशत)	
				२०७१/७२	२०७२/७३
१	२२८	२६२	३३३	१५	२७
२	२२०	२२०	२४९	०	१३
३	१८३	२४२	२९७	३२	२३
गण्डकी	१०८	१४८	१७९	३७	२१
५	११२	१७२	२२२	५४	२९
कर्णाली	२४	३९	६३	६३	६२
७	८७	८६	१०९	-१	२७
जम्मा	९६२	११६९	१४५२	२२	२४

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक ।

प्रादेशिक गरिबीको दर अनुसार सहकारी संस्थाहरूको पहुँच

३.२२ नेपालमा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूले जस्तै लघुवित्त सेवा प्रवाह गर्ने सहकारी संस्थाहरूको संख्याहरू पनि प्रदेशगत रूपमा जसरी विस्तार हुनु पर्ने हो त्यस अनुरूप विस्तार भएको देखिदैन । प्रदेशहरूको गरिबीको दर र सहकारी संस्थाहरूको संख्या बीचमा उल्टो सम्बन्ध देखिएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू नपुगेको स्थानमा, गरिब र पिछडिएका क्षेत्रहरूमा

सहकारी संस्थाहरु केन्द्रीत नभई अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरु भएकै ठाउँमा सहकारी संस्थाहरुको संख्या बढिरहेको देखिन्छ । कर्णाली प्रदेश र प्रदेश ७ मा अरु प्रदेशहरुको तुलनामा उच्च गरिवी भएतापनि सहकारीहरुको संख्या निकै न्यून रहेको देखिन्छ (चार्ट ३.४) । प्रदेश ३ मा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुको उपस्थिति बाक्लो हुँदा हुँदै पनि सहकारी संस्थाहरुको संख्या यसै प्रदेशमा नै उल्लेख्य रूपमै रहेको देखिन्छ । कर्णाली प्रदेश र प्रदेश ७ पछि प्रदेश ५ मा सहकारी संस्थाहरुको संख्या उक्त गरिवीको प्रदेशमा भएको दरको तुलनामा न्यून रहेको छ ।

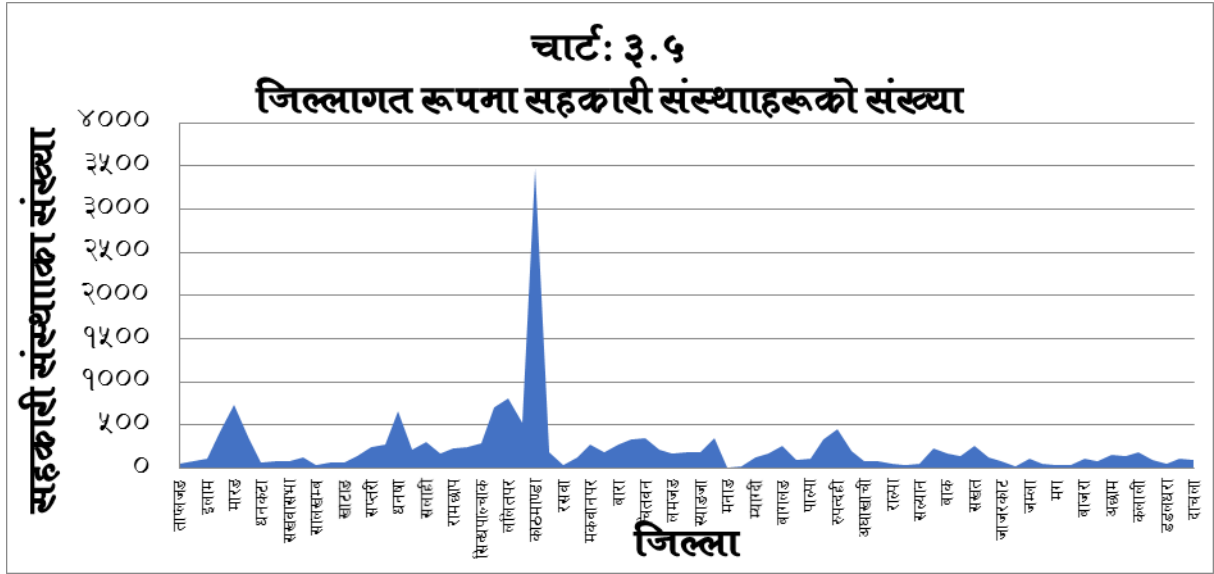

स्रोत : सहकारी विभाग तथा तेस्रो नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण,

सहकारी संस्थाहरुको जिल्लागत पहुँचको अवस्था

३.२३ सहकारी संस्थाहरुको जिल्लागत संरचनाको आधारमा हेर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरु भएकै ठाउँमा सहकारी संस्थाहरुको संख्या बढिरहेको देखिन्छ । कुल सहकारी संस्थाहरुको विस्तारको स्थिति हेर्दा (चार्ट ३.५) काठमाण्डौ उपत्यकामा सबैभन्दा बढी विस्तार भएको देखिएको छ । त्यसपछि पहाडी तथा हिमाली जिल्लाहरुको तुलनामा तराईका जिल्लाहरुमा सहकारीहरुको उपस्थिति बढी छ । सहकारीको उपस्थिति आर्थिक कारोबार बढी हुने जिल्लाहरुमा केन्द्रित हुनु स्वभाविक जस्तो देखिए तापनि लघु वित्तीय सेवा प्रवाहका दृष्टिकोणले जुन रूपमा विस्तार हुनुपर्ने हो सो अनुसार विस्तार भएको देखिदैन ।

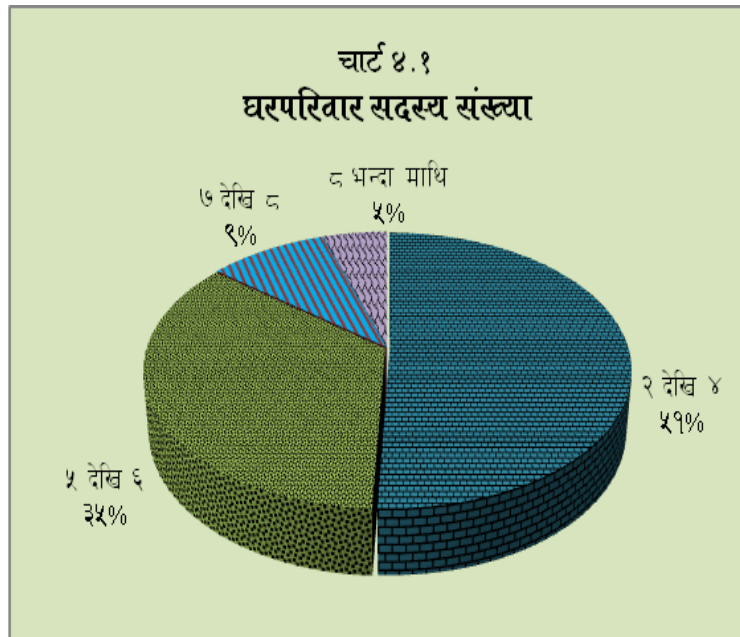
स्रोत : सहकारी विभाग ।

परिच्छेद ४ स्थलगत सर्वेक्षणको नतिजा

४.१ सातवटा प्रदेशका १४ जिल्लास्थित १४ वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरु मध्ये प्रत्येक संस्थाबाट १० वटाका दरले छानिएका सेवाग्राहीहरूसँग गरिएको प्रश्नावली सर्वेक्षणमार्फत् प्राप्त नतिजालाई यस परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

घरपरिवार सदस्यहरुको आकार

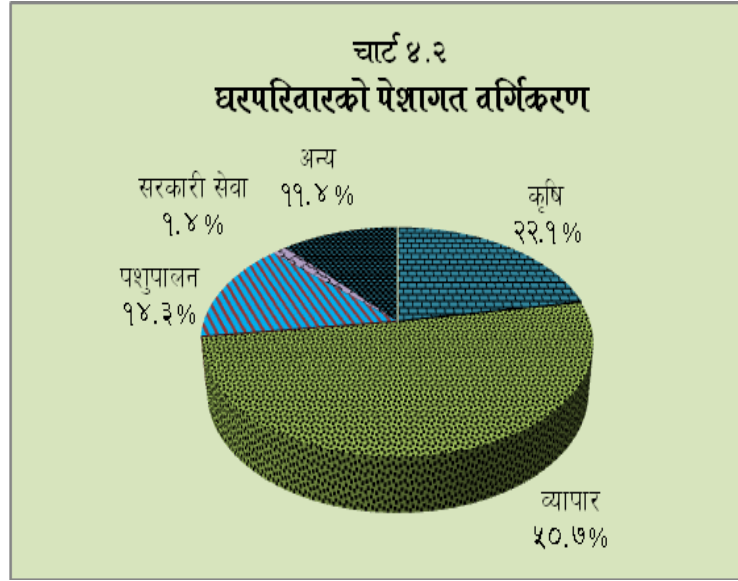
४.२ अध्ययनमा समेटिएका सेवाग्राहीका घरपरिवार सदस्यहरुको संख्या २ देखि १७ जनासम्म रहेको छ । कुल घरपरिवारहरुमा २ देखि ४ जना सदस्यहरु हुने घरपरिवारको संख्या सबैभन्दा बढी (५१ प्रतिशत) रहेको छ (चार्ट ४.१) । त्यस्तै, ५ देखि ६ सदस्यहरु हुने परिवारको संख्या ३५ प्रतिशत, ७ देखि ८ सदस्यहरु हुने परिवारको संख्या ९ प्रतिशत तथा ८ भन्दा बढी सदस्यहरु हुने घरपरिवारहरुको संख्या ५ प्रतिशत रहेको छ । कुल सदस्य मध्ये ४९.७८ प्रतिशत पुरुष छन् भने ५०.२२ प्रतिशत महिला रहेका छन् ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण ।

घरपरिवार सदस्यहरूको पेशागत वर्गीकरण

४.३ लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूका सेवाग्राहीहरूमध्ये सबैभन्दा बढी व्यापारमा संलग्न रहेको सर्वेक्षणले देखाएको छ । त्यसपछि क्रमशः कृषि, पशुपालन र अन्य क्षेत्रमा संलग्न रहेका छन् (चार्ट ४.२) ।

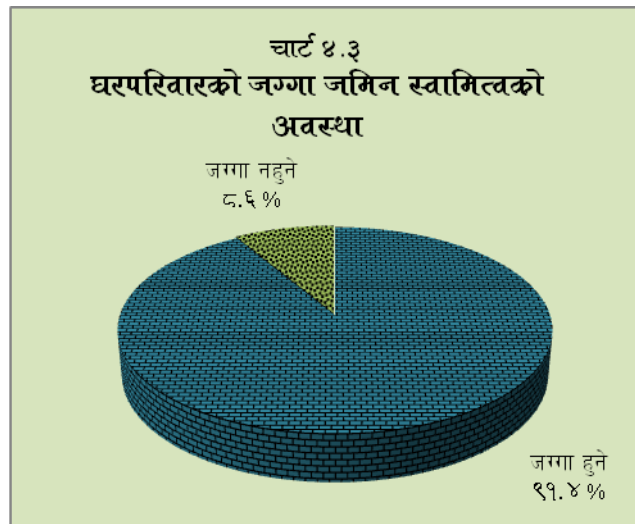
स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण ।

४.४ सेवाग्राहीहरू मध्ये ५०.७१ प्रतिशत घरपरिवार सदस्यहरूले लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूबाट लघु कर्जा लिएर व्यापार व्यवसायमा लगानी गरेका छन् । त्यसैगरी, कृषि, पशुपालन र अन्य पेशामा क्रमशः २२.९४ प्रतिशत, १४.२९ प्रतिशत र ११.४३ प्रतिशत संलग्न छन् । व्यापार पेशामा अंगालेका घरपरिवार सदस्यहरूले खासगरी किराना पसल, कस्मेटिक पसल, होटल व्यवसाय, सिलाईकटाइ सम्बन्धी तालिम तथा पसल, ग्रील उद्योग, जुत्ता पसल, ब्यूटिपार्लर, पुस्तक पसल, बुटिक, पापड उद्योग, मासु पसल, मोटर ग्यारेज, भाडा पसल, फेन्सी पसल जस्ता प्रकृतिका व्यवसाय संचालन गरेका छन् । त्यसैगरी, कृषि पेशा अन्तर्गत मुख्य रूपमा तरकारी खेती, उखु खेती, धान खेती, मौसमी खेती लगायतका कृषि पेशा अंगालेको छन् । पशुपालन पेशा अन्तर्गत बंगुर पालन, बाखा पालन, भैंसी पालन, गाई पालन लगायतका पेशा अंगालेका छन् । अन्य पेशा अन्तर्गत गाडी संचालन, ढुवानी सेवा, ई-रिक्सा संचालन, खसी तथा कुखुरा बिक्री जस्ता पेशा अंगालेका छन् ।

घरपरिवारसँग भएको घरजग्गाको स्वामित्वको अवस्था

जग्गा

४.५ लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूका अधिकांश सेवाग्राहीहरूसँग जग्गा जमिनको स्वामित्व रहेको पाइएको छ । नमूनामा परेकामध्ये ९१ प्रतिशत घरपरिवारहरूको आफ्नो नाममा जग्गा जमिन रहेको छ भने बाँकी ९ प्रतिशतसँग मात्र आफ्नो जग्गा जमिन छैन (चार्ट ४.३) । आफूसँग जग्गा भएका घरपरिवारहरूसँग जग्गाको औसत आकार ७.३२ रोपनी रहेको छ । कुल घरपरिवारहरूमा ३० रोपनी भन्दा कम जग्गा हुने घरपरिवार ९५ प्रतिशत रहेका छन् । बाँकी ५ प्रतिशत घरपरिवारको मात्र ३० रोपनी भन्दा बढी जग्गा रहेको पाइएको छ । यसरी लघुवित्त सेवा कम जग्गा हुने मानिसहरूमा पनि गएको पाइन्छ । केही भूमिहीनहरूले समेत लघुवित्तको सेवा पाउन सकेको सर्वेक्षणले देखाएको छ ।

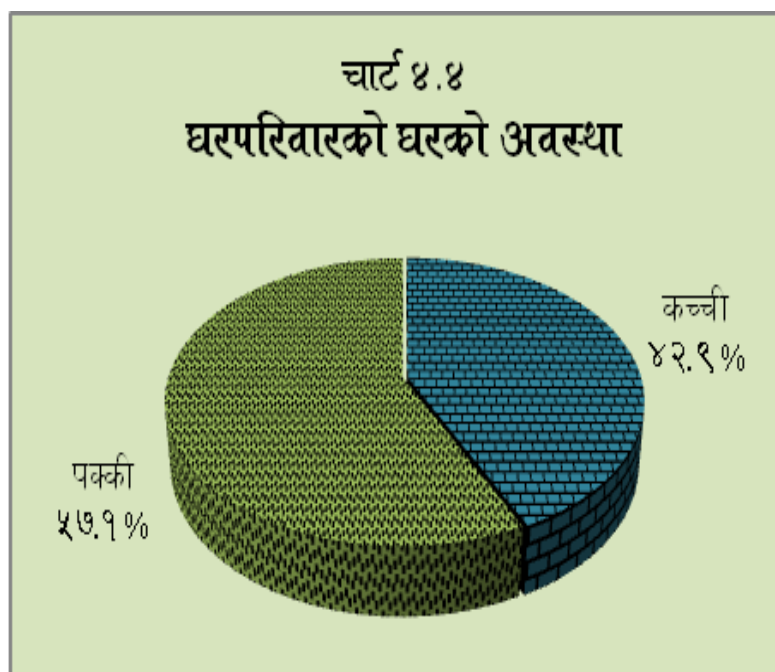

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण ।

घर/आवास

४.६ सर्वेक्षणमा समेटिएका सबै घरपरिवारको बस्नका लागि आफ्नो घर रहेको सर्वेक्षणले देखाएको छ । जसमध्ये ४३ प्रतिशतसँग कच्ची तथा ५७ प्रतिशतसँग पक्की घर रहेको छ (चार्ट ४.४) । घरको अवस्थालाई लक्षित वर्ग/समूहको पहिचानको आधार मान्दा लघुवित्त संस्थाहरूको सेवा ५७ प्रतिशत लक्षित भन्दा फरक वर्ग तथा समूहका घरपरिवारहरूतर्फ विस्तार गरेको देखिन्छ । पक्की घर भएकाहरूको घर बहाल मूल्य गणना गर्दा औसतमा

मासिक रु. ५ हजार भन्दा बढी पर्ने घरमा बसोबास गरेको देखिन्छ । यसरी अधिकांश सेवाग्राहीहरूको वैकल्पिक आम्दानीको स्रोत रहेको पाइएको छ ।

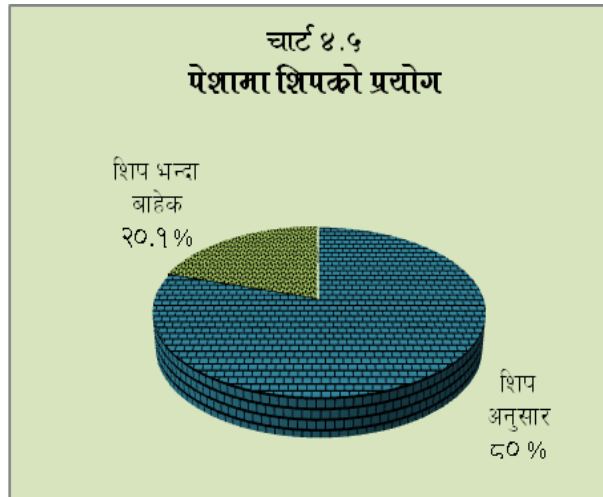

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण

सीप तथा त्यसको उपयोग

४.७ ८० प्रतिशत सेवाग्राहीहरूले लघुवित्त संस्थाहरूसँग लिएको कर्जा आफूसँग भएको सीप अनुसारकै पेशामा उपयोग गरेका छन् भने बाँकी २० प्रतिशत घरपरिवारहरूले यस्तो कर्जा आफूसँग भएको सीप बाहेकको पेशामा उपयोग गरेका छन् (चार्ट ४.५) । सीपले सदस्यहरूको कार्यक्षमता, कामको अवसर तथा आयलाई प्रभाव पारेको हुन्छ । आफूसँग भएको सीप बाहेकको पेशामा लघुकर्जाको उपयोग गर्नुपर्ने कारणहरूमा बजारको अभाव रहेको, वित्तीय साधन र स्रोतको उपलब्धता न्यून रहेको, वित्तीय संस्थाले लगानी गर्न इच्छा नगरेको तथा सीप लिएको पेशामा बढी जोखिम रहेको लगायतका कारणहरू प्रमुख रहेका छन् । तालिम तथा सीप विकास र सचेतना बढाउने सेवाहरू पनि लघुवित्त सेवामा समावेश गरी स्थानीय स्तरमा उपलब्ध स्रोत साधनमा आधारित भएर व्यवसाय गर्न तालिमहरूको अभाव रहेको पाइएको छ । त्यसैले लघुकर्जा उपभोग गरिने पेशाको जोखिम तथा उक्त पेशासँग सम्बन्धित वस्तु तथा सेवाको बजार सम्भावना अध्ययन गरी सोको

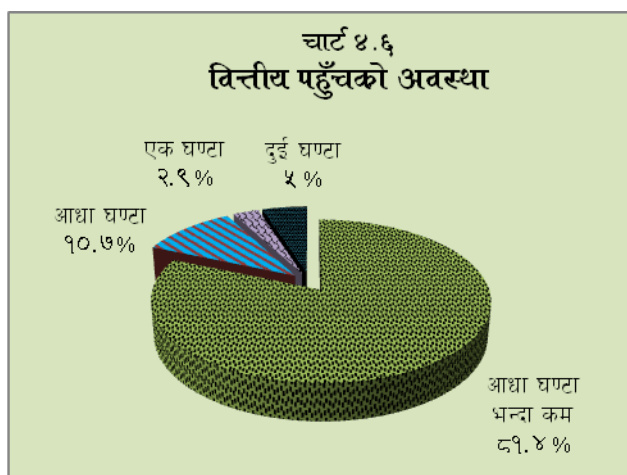
आधारमा सीप विकास तथा तालिम प्रदान गर्ने र लघुवित्त सेवा उपलब्ध गराउनेतर्फ विशेष ध्यान दिनु आवश्यक देखिएको छ ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थामा पहुँच

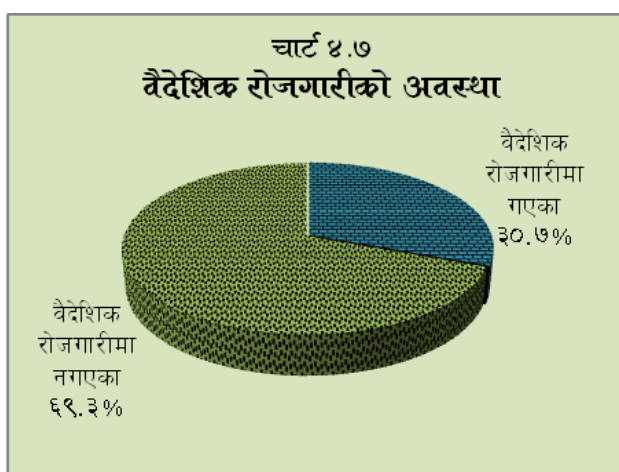
४.८ कुल घरपरिवारमध्ये ११४ घरपरिवार (८१.४ प्रतिशत) ले आधा घण्टा भन्दा कम समयको दूरीमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको सेवा पाएको जनाएका छन् (चार्ट ४.६) । त्यसैगरी, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट १५ घरपरिवार (१०.७ प्रतिशत) आधा घण्टाको दूरीमा, ४ घरपरिवार (२.९ प्रतिशत) एक घण्टाको दूरीमा र ७ घरपरिवार (५.० प्रतिशत) २ घण्टाको दूरीमा रहेका छन् । पछिल्लो समयमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा संख्यामा भएको विस्तार तथा अध्ययन क्षेत्रमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको बाक्लो उपस्थिति रहेका कारण वित्तीय सेवाको आपूर्ति पक्षको अवस्था सुदृढ रहेको पाइएको छ । यसले वित्तीय पहुँचको अवस्था सुधारात्मक रहेको छ भन्ने देखाउँछ ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण ।

वैदेशिक रोजगारी

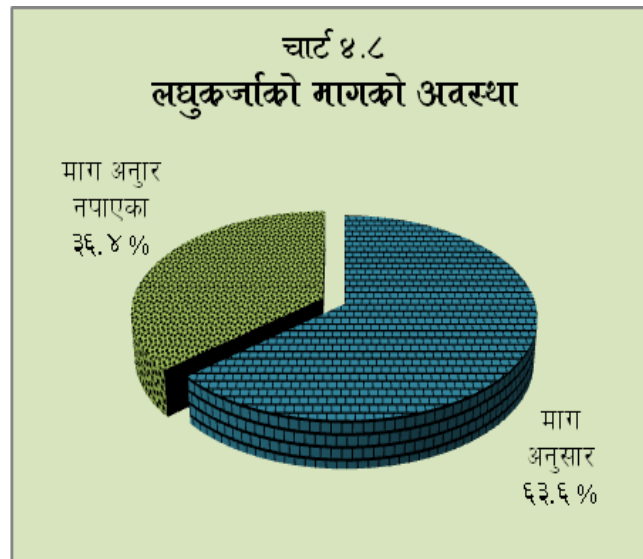
४.९ सर्वेक्षणमा समेटिएका करीब एक तिहाई घरपरिवारहरु (३१ प्रतिशत) बाट कम्तीमा एकजना सदस्य वैदेशिक रोजगारीमा गएको पाइएको छ (चार्ट ४.७) । वैदेशिक रोजगारीमा जाने सदस्यहरुले लघु कर्जाको प्रयोग वैदेशिक रोजगारीमा जाँदा लाग्ने खर्चमा उपयोग गरेको देखिन्छ । लघुवित्त संस्थाहरुबाट वैदेशिक रोजगारीमा जाने सदस्यहरुले विदेश गएपछि आश्रित परिवार संलग्न व्यवसायमा लगानीका लागि पूँजी जुटाउन तथा कर्जाको ब्याज तथा साँवाको भुक्तानी गर्न सहयोग पुगेको पाइएको छ । यसरी हेर्दा लघुवित्त सेवाबाट वैदेशिक रोजगारीमा जाने घरपरिवारहरुका सदस्यहरुलाई समेत प्रत्यक्ष लाभ प्राप्त भएको छ ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण ।

कर्जा माग स्थिति

४.१० माग अनुसारको लघुकर्जा उपलब्ध हुन नसकेको सर्वेक्षणले देखाएको छ । कुल कर्जा लिएका सेवाग्राहीहरू मध्ये ६४ प्रतिशतले सहज रूपमा माग गरे अनुरूप कर्जा प्राप्त गरेको बताएका छन् भने ३६ प्रतिशतले लघु कर्जाको सीमाभित्र रहेर माग गरे अनुरूप कर्जा प्राप्त गर्न नसकेको बताएका छन् (चार्ट ४.८) । लघु कर्जाको सीमा भित्र रहेर पनि लघु कर्जा लिन योग्य सेवाग्राहीहरूले अधिकतम सीमासम्म लघु वित्तीय संस्थाहरूबाट सेवा प्राप्त गर्न नसकेको पाइएको छ ।

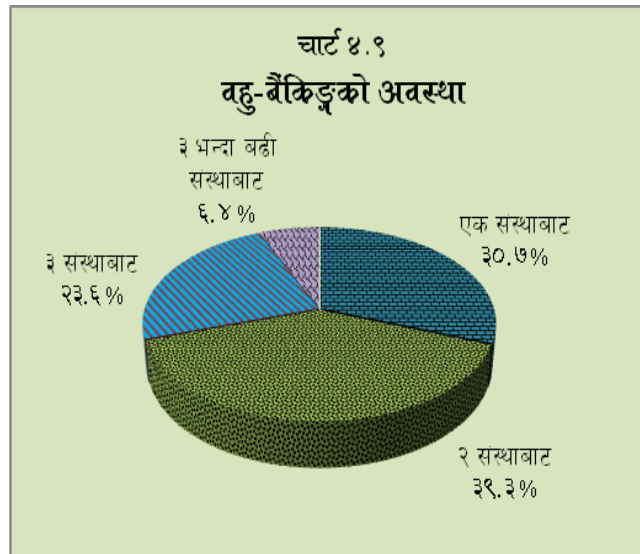
स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण ।

४.११ लघुकर्जा लिन योग्य घरपरिवारले लघु कर्जाको सीमासम्मको अधिकतम रकम एउटै संस्थाबाट नपाउँदा अन्य संस्थाहरूमा जानुपर्ने बाध्यता रहेको कारणले बहु-बैंकिङ्ग कारोबार गर्नुपर्ने अवस्था सृजना भएको पाइएको छ । लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूका शाखाहरूबाट सबै सेवाग्राहीहरूलाई पहिलो, दोस्रो र तेस्रो पटक जस्ता मापदण्डका आधारमा लगानी गर्ने रकमको सीमा तोक्ने गरेको देखिन्छ । यसरी लघुवित्त वित्तीय संस्थामा आवद्ध भई कर्जा सुविधा उपभोग गरेको आधारमा लगानी गर्ने रकमको सीमा तोक्ने कार्यले वास्तविक कर्जाको माग गर्ने सेवाग्राहीले कर्जा नपाउने अवस्था देखिएको छ ।

बहु-बैंकिङ तथा दोहोरोपनाको स्थिति

४.१२ नमूनामा परेका सेवाग्राहीमध्ये एक संस्थाबाट मात्र लघु कर्जा लिनेको संख्या ३१ प्रतिशत रहेको छ (चार्ट ४.९) । बाँकी ६९ प्रतिशत सेवाग्राहीहरूले दुई वा सो भन्दा बढी लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूबाट कर्जा लिएको देखिन्छ । एक भन्दा बढी संस्थाबाट कर्जा लिने प्रवृत्तिलाई बहु-बैंकिङ तथा दोहोरोपनाको रूपमा परिभाषा गरिएको छ ।

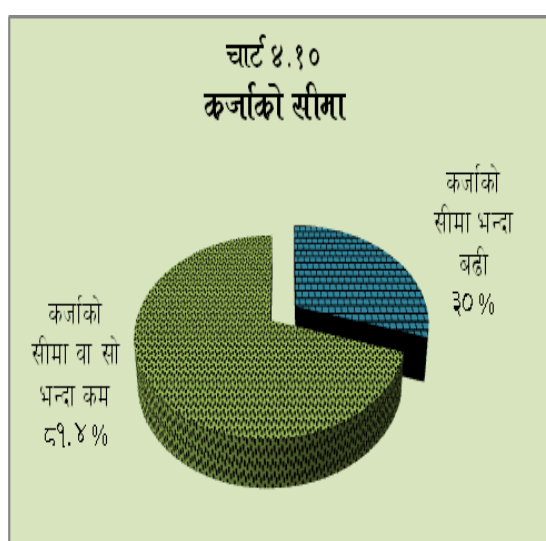

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण

४.१३ लघुकर्जाको परिभाषा मुद्रास्फीति दर, कर्जा प्रदान गर्न मिल्ने परियोजनाको लागत लगायतका आधारमा देश पिच्छे फरक पर्न सक्छ । नेपालको सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैंकले प्रथम पटकको लागि रु. ३ लाखसम्म र लगातार दुई वर्षदेखि कर्जा उपयोग गरी असल ऋणीमा परेकाको अवस्थामा रु. ५ लाखसम्मको बिना धितो कर्जालाई लघुकर्जाको रूपमा परिभाषित गरेको छ (मौद्रिक नीति २०७३/७४) । यसरी यस बैंकले निर्धारण गरेको रकमसम्मको सीमालाई लघुकर्जा मान्दा एक वा एक भन्दा बढी संस्थाहरूबाट कर्जा प्रदान गरिए तापनि कर्जाको सीमा रु. ३ लाखसम्म रहेमा बहु-बैंकिङ तथा दोहोरोपना भएको मान्नु व्यवहारिक देखिदैन । उदाहरणको लागि कुनै एक कृषकलाई पशुपालन शीर्षकमा गाई पालनका लागि रु. १ लाख ५० हजार आवश्यक छ तर संस्थाहरूको आफ्नो कर्जा नीति अनुसार रु. ९० हजार मात्र दिन्छ भने उक्त कृषकले बाँकी रहेको ६० हजार अर्को संस्थाबाट लिनु उसको बाध्यता हो र उसले गाई किन्ने प्रयोजनको लागि कुनै अर्को संस्थाबाट बाँकी रकमको व्यवस्था गर्छ । यस्तो अवस्थामा उक्त कृषकले लिएको कर्जा

अहिलेको ब्याख्या बमोजिम बहु-बैंकिङमा पर्दछ । वास्तवमा यो लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुको आफ्नो कर्जा नीतिका कारण दोहोरो गणनामा परेको हो । यदि केन्द्रीय बैंकले जारी गरेको कर्जा सीमाको अधिनमा रही सेवाग्राहीको आवश्यकता र कर्जाको साँवा तथा ब्याज भुक्तानी गर्नसक्ने क्षमताको आधारमा कर्जा दिने नीति भएमा उक्त ऋणी दोहोरो गणनामा नपर्ने देखिन्छ ।

४.१४ केन्द्रीय बैंकले तोकेको सीमासम्म उपलब्ध हुने हो भने ३० प्रतिशत सेवाग्राही मात्र दोहोरो गणना तथा बहु बैंकिङ कारोबारको परिधिभित्र पर्ने देखिन्छ (चार्ट ४.१०) ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण ।

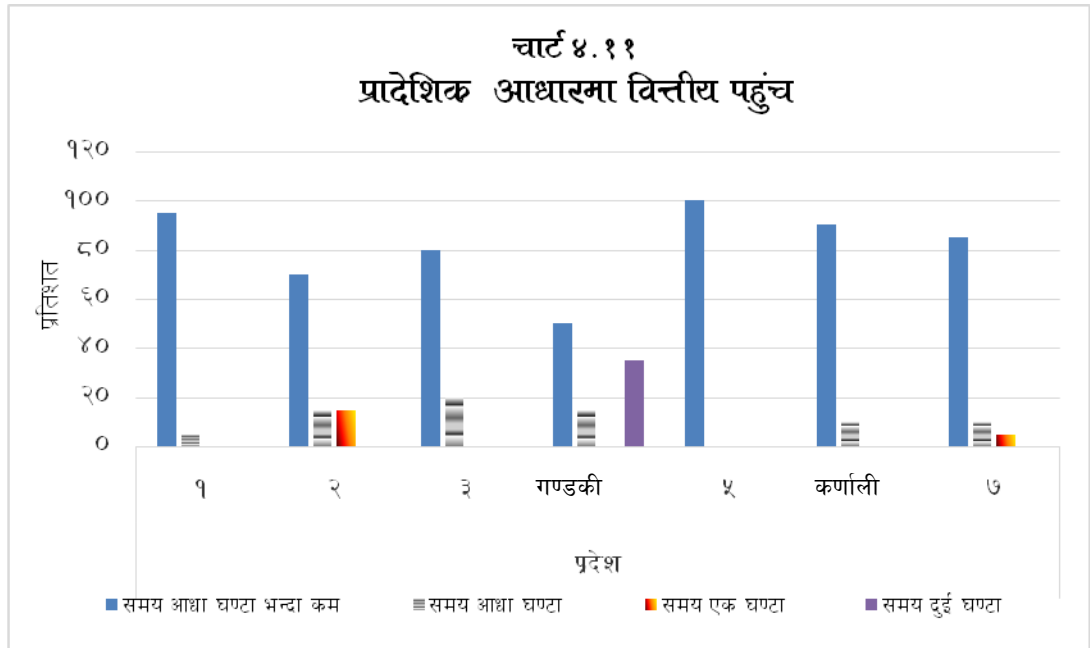
प्रदेशगत विश्लेषण

४.१५ नमूना सर्वेक्षणका आधारमा प्रदेशगत रूपमा लघुवित्त सेवाको अवस्थाको विश्लेषण तल गरिएको छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग पहुँच

४.१६ लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुका अधिकांश सेवाग्राहीहरु आधा घण्टा भन्दा कम समयको दुरीमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरु पुग्न सक्ने देखिएको छ । प्रदेश ५ मा प्रायः सबै सेवाग्राहीहरु आधा घण्टा भन्दा कम समयमा नै बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरु पुग्न सक्ने देखिन्छ (चार्ट ४.११) । अन्य प्रदेशहरुको तुलनामा गण्डकी प्रदेशमा अभै धेरैले आधा घण्टा भन्दा बढी र २ घण्टासम्मको दुरीमा मात्र बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुसम्म पुग्ने अवस्था रहेको छ ।

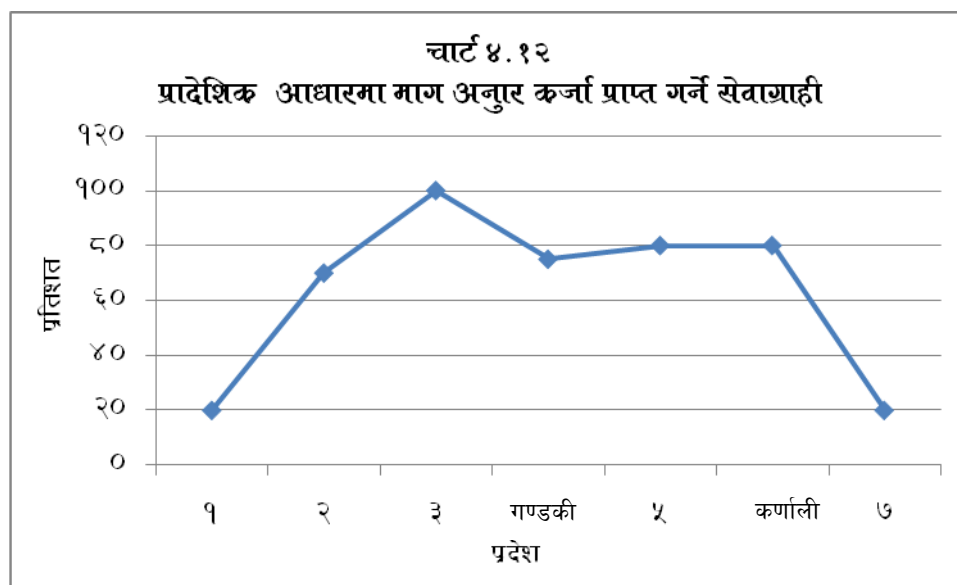
त्यसैगरी प्रदेश २ मा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुको पहुँचको दूरी आधा घण्टा र १ घण्टा सम्मको दूरीमा रहेको संख्या अन्य प्रदेशहरुको भन्दा बढी रहेको सर्वेक्षणले देखाएको छ । तुलनात्मक रुपमा आपूर्ति पक्षको विश्लेषणका आधारमा अन्य प्रदेशहरु भन्दा गण्डकी प्रदेश र प्रदेश २ मा बैंक तथा वित्तीयसंस्थाहरु बढी दूरीमा भएको हुँदा बैंक तथा वित्तीयसंस्थाहरुलाई यस क्षेत्रमा जान प्रोत्साहित गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण ।

कर्जाको माग स्थिति

४.१७ सातवटा प्रदेशहरु मध्ये प्रदेश ३ मा कर्जा प्राप्त गर्ने घरपरिवारहरुले सहज रुपमा माग गरे अनुरूप कर्जा प्राप्त गरेको बताएका छन् (चार्ट ४.१२) । प्रदेश ५ र कर्णाली प्रदेशमा अध्ययनमा परेका सेवाग्राहीहरु मध्ये ८० प्रतिशतले माग गरे बमोजिमको कर्जा प्राप्त गरेको बताएका छन् । प्रदेश २ र गण्डकी प्रदेशमा क्रमशः ७० प्रतिशत र ७५ प्रतिशत घरपरिवारहरुले माग गरे बमोजिमको कर्जा प्राप्त गरेको बताएका छन् । तर प्रदेश १ र ७ मा २० प्रतिशतले मात्र माग गरे बमोजिमको कर्जा प्राप्त गरेको बताएका छन् । यस आधारमा प्रदेश १ र ७ मा संचालित लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुले कर्जा प्रवाहमा थप जोड दिनुपर्ने देखिएको छ ।

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण ।

४.१८ कर्जाको अधिकतम सीमा भित्र रही माग गरे अनुरूप कर्जाको विस्तार गर्न पूँजी तथा वित्तीय श्रोतको अपर्याप्तता मुख्य कारण रहेको पाइएको छ । त्यसैगरी, आपूर्ति पक्षबाट हेर्दा लघुवित्त संस्थाहरूका संचालक समिति, कार्यकारी निर्देशक तथा अन्य उच्च तहका कर्मचारीहरूसँग गरिएको अन्तक्रिया तथा छलफल अनुसार पूँजी पर्याप्त नभएका कारण माग अनुसार कर्जा विस्तार गर्न समस्या रहेको पाइएको छ । उपरोक्त तर्कका आधारमा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको श्रोत वृद्धि गरी सबल संस्थाको रूपमा विकास गर्नेतर्फ ध्यान दिनु आवश्यक देखिन्छ । मागका ज्यादै कम अंश मात्र आपूर्ति हुन सकेका प्रदेश १ र ७ मा संचालित लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई स्रोत परिचालनमा सहयोग पुर्याउनु पर्ने देखिन्छ (चाट ४.१३) ।

पेशा अनुसार कर्जा प्रवाहको स्थिति

४.१९ लघुवित्त संस्थाहरूले सबैजसो प्रदेशहरूमा खासगरी व्यापार क्षेत्रमा लघुकर्जा प्रवाह गरेको पाइएको छ । प्रदेश ३ मा भने कृषि क्षेत्र अपनाउने घरपरिवारमा लघुकर्जा बढी प्रवाह भएको देखिन्छ । प्रदेश ५ मा व्यापार र पशुपालनमा लगभग हाराहारीमा लघुकर्जा प्रवाह भएको छ । प्रदेश ७ मा अन्य प्रदेशको तुलनामा फरक रहेको छ । यहाँ व्यापार पछि अन्य पेशा जस्तै पापड उद्योग, डेण्टल क्लिनिक, ई-रिक्शा, ग्रिल उद्योग तथा मोटर ग्यारेज जस्ता पेशामा कर्जा विस्तार गरेका छन् । उल्लिखित पेशामा उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि

गर्न कुन प्रदेशमा कुन पेशा अंगाल्ने बढी छन्, त्यसको आधारमा ती ठाउँहरूमा सीपमूलक तालिम संचालन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

तालिका ४.१

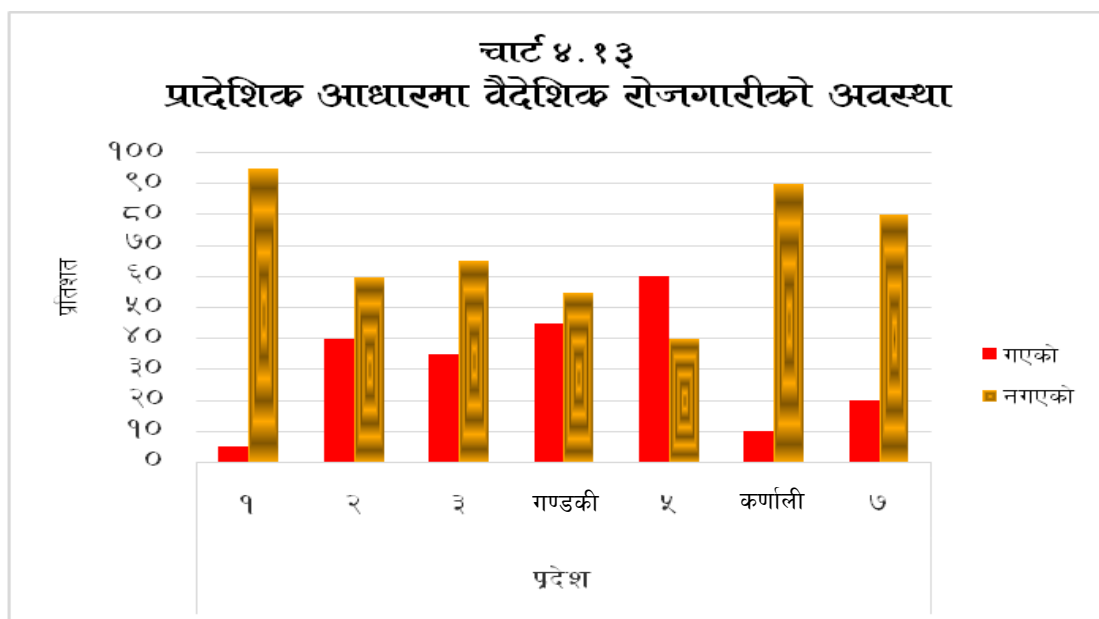
पेशा अनुसार लघुकर्जा प्रवाहको स्थिति (प्रतिशतमा)

प्रदेश	कृषि	व्यापार	पशुपालन	अन्य
१	१०	५५	३०	५
२	४०	४५	५	१०
३	५५	३०	१०	५
गण्डकी	२५	६०	०	१५
५	०	५०	४५	५
कर्णाली	१०	८५	०	५
७	१५	४५	१०	३०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण ।

वैदेशिक रोजगारीको अवस्था

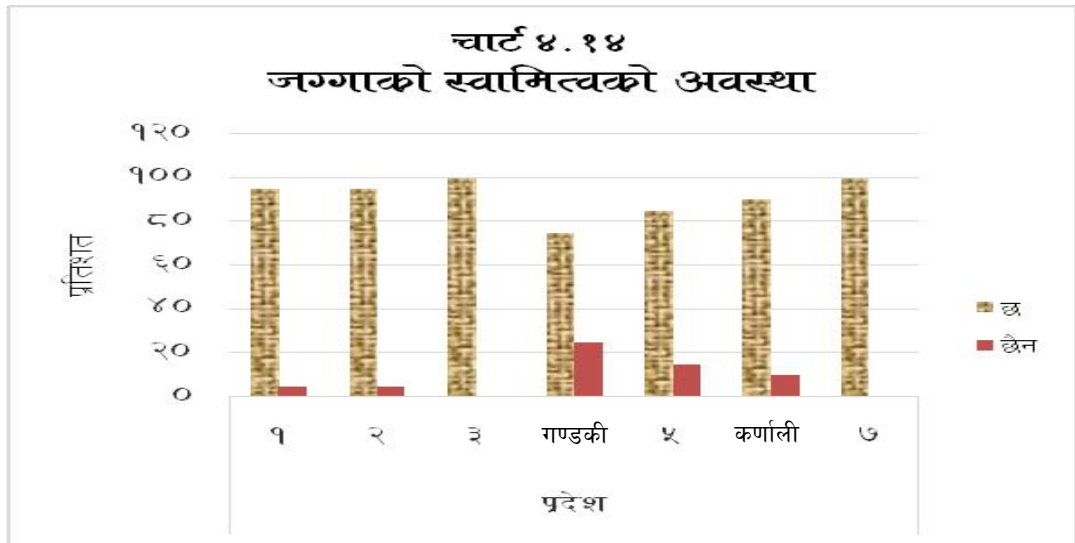
४.२० सर्वेक्षणले प्रदेश ५ बाहेक बाँकी ६ प्रदेशहरूमा भने वैदेशिक रोजगारीमा नजाने घरपरिवारहरूको संख्या जाने घरपरिवारहरूको तुलनामा बढी रहेको देखाएको छ । यस्तो संख्या प्रदेश १, कर्णाली प्रदेश र प्रदेश ७ मा अत्यधिक बढी छ, भने प्रदेश २, ३ र गण्डकी प्रदेशमा भने तुलनात्मक रूपमा कम छ । प्रदेश १, कर्णाली प्रदेश र प्रदेश ७ मा बाहेक अन्य प्रदेशहरूमा लघुवित्त सेवा प्राप्त गर्दागर्दै पनि वैदेशिक रोजगारीमा जाने घरपरिवारहरूको संख्या उल्लेख्य रहेको छ । सैद्धान्तिक रूपमा लघुवित्तले आन्तरिक बजारमा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गरी बाहिरी मुलुकतर्फ कामदार जाने क्रम कम हुनुपर्ने देखिएतापनि ती प्रदेशहरूमा त्यस्तो भएको देखिदैन ।

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण ।

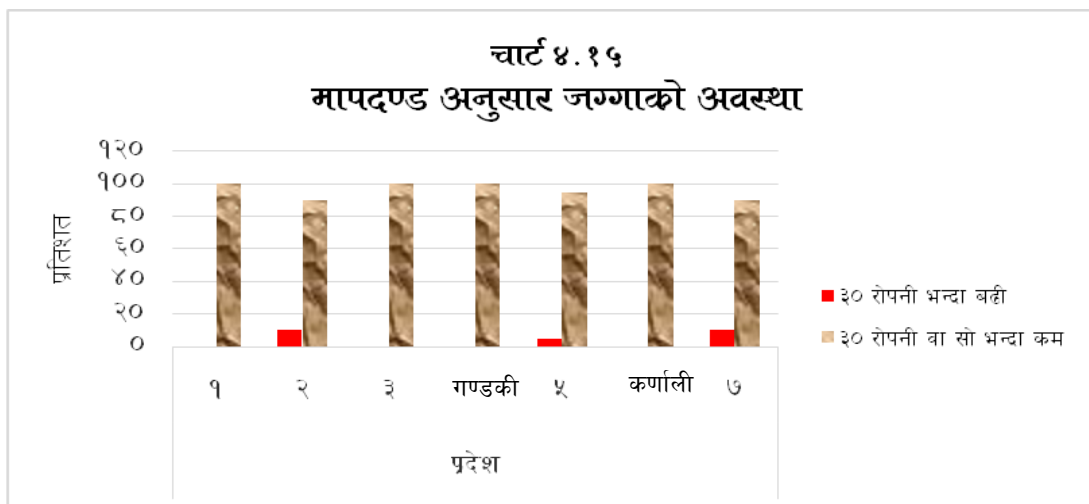
घरपरिवारसँग भएको घरजग्गाको अवस्था

४.२१ नमूना सर्वेक्षणले प्रदेश ३ र ७ मा शत-प्रतिशत सेवाग्राही घरपरिवारहरूको आफ्नो नाममा जग्गा जमिन रहेको देखाएको छ । अन्य प्रदेशहरूमध्ये प्रदेश १, २ र कर्णाली प्रदेशमा पनि आफ्नो नाममा जग्गा जमिन नहुने सेवाग्राही घरपरिवारहरूको संख्या निकै न्यून रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी, प्रदेश ५ को तुलनामा गण्डकी प्रदेशमा आफ्नो नाममा जग्गा नहुने घरपरिवारहरूको संख्या केही बढी रहेको देखिन्छ । यसरी हेर्दा गण्डकी प्रदेशमा आफ्नो नाममा जग्गा जमिन नहुनेको संख्या तुलनात्मक रूपमा केही बढी भएतापनि अन्य प्रदेशहरूमा यस्तो संख्या नगन्य नै छ । लघुवित्त सेवा प्रदान गर्ने अधिकांश संस्थाहरूले ३० रोपनी भन्दा बढी जग्गा हुने घरपरिवारलाई लक्षित वर्ग/समूहको मापदण्ड भन्दा बाहिर राख्ने गरेकाले कर्जा लगानीको आधार ३० रोपनी भन्दा कम हुने घरपरिवारलाई बनाउँदा अधिकांश कर्जा लक्षित वर्गमै गएको देखिएको छ ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण ।

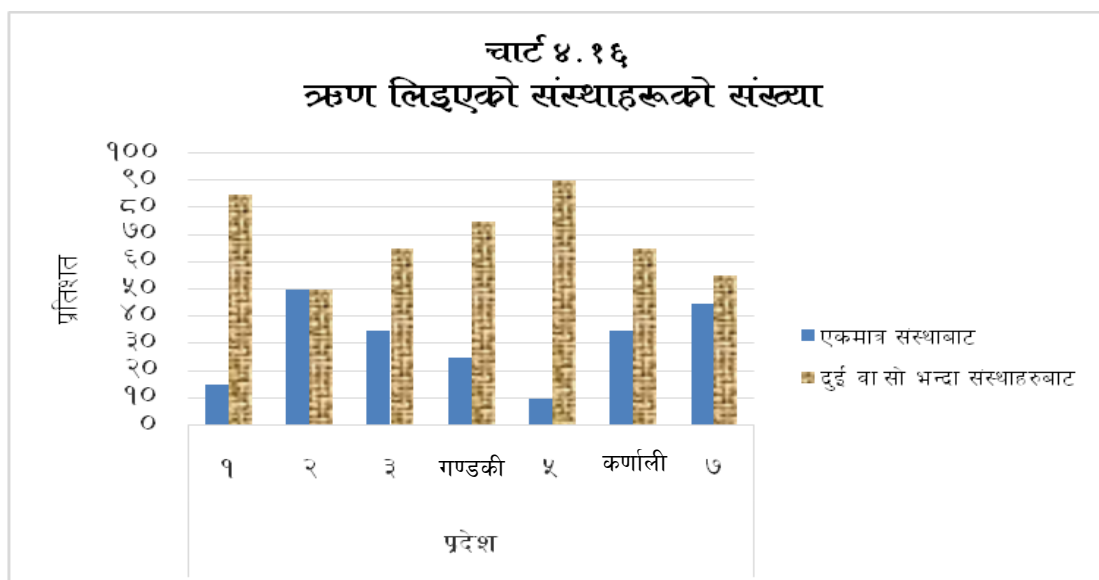
४.२२ लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुको सेवा अधिकांश लक्षित वर्ग/समूहमा नै गएको देखिन्छ । प्रदेश १, ३, गण्डकी र कर्णाली प्रदेशमा पूर्णरूपमा लक्षित वर्ग/समूहमा मात्र सेवा प्रवाह भएको छ । बाँकी प्रदेश २, ५ र ७ मा पनि लक्षित वर्ग/समूहमा नगएको कर्जा न्यून रहेको सर्वेक्षणले देखाएको छ ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण ।

बहु-बैंकिङ तथा दोहोरोपना स्थिति

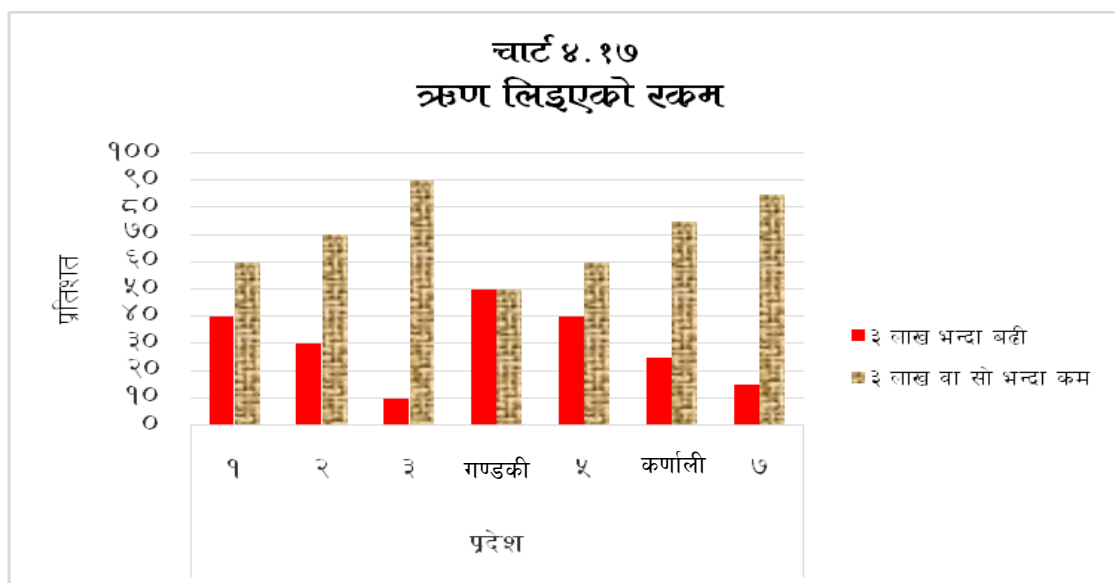
४.२३ प्रदेशगत रूपमा विश्लेषण गर्दा लघु कर्जा लिने सेवाग्राहीहरू मध्ये एक संस्थाबाट मात्र लघु कर्जा लिनेको संख्या सबै प्रदेशहरूमा कम नै छ । प्रदेश १ र ५ मा दुई वा सो भन्दा बढी लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूबाट कर्जा लिने घरपरिवारको संख्या अत्यधिक रहेको देखिन्छ (चार्ट ४.१६) । प्रदेश २ मा एक संस्थाबाट मात्र लघु कर्जा लिनेको संख्या र दुई वा सो भन्दा संस्थाहरूबाट कर्जा लिनेको संख्या बराबरी रहेको छ, जुन अन्य प्रदेशहरूको तुलनामा कम हो । यसरी ऋण लिएका संस्थाहरूको संख्याका आधारमा हेर्दा हरेक प्रदेशहरूमा बहु-बैंकिङ तथा दोहोरोपना देखिएको छ ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण ।

४.२४ केन्द्रीय बैंकले निर्धारण गरेको कर्जा रकमको सीमा रु. ३ लाखलाई आधार मानी बहु-बैंकिङ तथा दोहोरोपनाको स्थिति हेर्दा ऋण लिएको संस्थाहरूको संख्याको आधार जस्तो अवस्था देखिदैन । कर्जाको परिणामको सीमाको आधारमा रु. ३ लाखसम्मको आधारमा प्रदेश ३ र त्यस पछि प्रदेश ७ मा बहु-बैंकिङ तथा दोहोरोपना केही बढी देखिएको छ (चार्ट ४.१७) ।

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण ।

४.२५ प्रदेश ३ र ७ पछि क्रमशः प्रदेश २, ५, १ तथा कर्णाली प्रदेशमा रु. ३ लाख वा सो भन्दा बढी कर्जा लिने सेवाग्राही घरपरिवार रहेका छ । गण्डकी प्रदेशमा भने रु. ३ लाख वा सो भन्दा कम कर्जा लिने र रु. ३ लाख भन्दा बढी कर्जा लिनेको संख्या बराबरी देखिन्छ ।

लघु कर्जाको मूल्य (ब्याजदर) स्थिति

४.२६ प्रदेशगत रुपमा हेर्दा कर्जाको ब्याजदर न्यूनतम १२ प्रतिशतदेखि अधिकतम २० प्रतिशतसम्म रहेको छ (तालिका ४.२) । सबैभन्दा कम न्यूनतम ब्याजदर कर्णाली प्रदेशमा १२ प्रतिशत रहेको छ भने सबैभन्दा कम अधिकतम ब्याजदर प्रदेश ५ मा पाइएको छ । औसत ब्याजदर प्रदेश ५ मा सबैभन्दा कम १७.८ प्रतिशत रहेको पाइएको छ । सबैभन्दा बढी औसत ब्याजदर १९.८ प्रतिशत प्रदेश १ मा पाइन्छ । यसरी लघुवित्त वित्तीय सेवाहरुले लगाउने ब्याजदर उच्च नै हुने गरेको छ । यसरी ब्याजदर उच्च भए पनि माग बमोजिम कर्जा भने उपलब्ध छैन ।

तालिका ४.२
लघु कर्जाको ब्याजदर स्थिति

प्रदेश	न्यूनतम ब्याजदर	अधिकतम ब्याजदर	औसत ब्याजदर	स्ट्याण्डर्ड डेभिएसन (स्तरीय विचलन)
१	१८	२०	१९.८०	०.६२
२	१७	२०	१९.७५	०.७९
३	१५	२०	१९.०५	१.३६
गण्डकी	१६	२०	१८.२५	०.९७
५	१६	१८	१७.८०	०.६२
कर्णाली	१२	२०	१९.०५	१.८८
७	१८	१९	१८.५०	०.५१

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण ।

परिच्छेद ५ निष्कर्ष तथा सुभावहरू

निष्कर्ष

- ५.१ नेपालमा लघुवित्त सेवा विस्तारको क्रममा रहेको छ । हाल सबै प्रदेशका सबै जिल्लामा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको शाखा पुगेको स्थिति छ ।
- ५.२ जनसंख्याको वितरण अनुरूप नै प्रदेशहरूमा हालसम्म लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको शाखा विस्तार भए पनि गरिबीको गहनताको आधारमा भने शाखा विस्तार हुन सकेको छैन । गरिबीको दर बढी भएका कर्णाली प्रदेश लगायतका प्रदेश ७ मा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको उपस्थिति कम रहेको छ । लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू मात्र होइन सहकारी संस्थाहरूको वितरण पनि गरिबीको दर बढी भएको ठाउँमा कम रहेको देखिएको छ ।
- ५.३ नमूना छनौटमा परेका लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूका सेवाग्राही घरपरिवारसँग स्थलगत रूपमा प्रश्नावलीमार्फत् गरिएको सर्वेक्षणले लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूले अधिकांश लघुकर्जा व्यापार संचालनका लागि प्रदान गरेको देखाएको छ । त्यसपछि, क्रमशः कृषि, पशुपालन र अन्य पेशाका लागि कर्जा प्रदान हुने गरेको पाइएको छ ।
- ५.४ प्रायः सबै प्रदेशहरूमा लघुवित्त सेवाको विस्तार र पहुँचमा सुधार हुँदै गएको देखिएतापनि अबै एक तिहाई सेवाग्राहीहरूले माग अनुरूप कर्जा प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । फलस्वरूप, आफ्नो माग पूरा गर्न एक भन्दा बढी संस्थाहरूबाट कर्जा लिने गरेका छन् । दुई तिहाइ भन्दा बढी सेवाग्राहीहरूले एक भन्दा बढी लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूबाट कर्जा लिएका छन् । अधिकांश लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूले नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेका सीमासम्म कर्जा प्रदान नगर्दा सेवाग्राहीहरू बाध्य भएर एक भन्दा बढी संस्थामा गई कर्जा लिनु परेको अवस्था छ ।
- ५.५ प्रदेश १ र ७ मा २० प्रतिशत सेवाग्राहीले मात्र माग बमोजिम कर्जा प्राप्त गरेका छन् । यी दुई प्रदेशमा लघुकर्जाको माग र आपूर्तिबीच ठूलो खाडल देखिएको छ । प्रदेश ३ बाहेक अन्य प्रदेशमा समेत माग अनुसार कर्जा प्राप्त नहुने अवस्था देखिएको छ ।
- ५.६ लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूले कर्जामा लिने ब्याजदर उच्च नै रहँदै आएको छ । कर्जाको ब्याजदर न्यूनतम १२ प्रतिशतदेखि अधिकतम २० प्रतिशतसम्म रहेको सर्वेक्षणले देखाएको छ । औसतमा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको कर्जाको ब्याजदर १७ प्रतिशत भन्दा बढी रहेको

पाइएको छ । यसरी उच्च ब्याजदरमा पनि पर्याप्त कर्जाको आपूर्ति हुन नसकेको अवस्था छ ।

सुभावहरू

- ५.७ **लघुवित्तसेवा प्रदान गर्ने संस्थाहरूको पुनरसंरचना गरी क्षेत्रगत गरिबी अनुसार पहुँच विस्तार गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने** : दिगो विकास लक्ष्यको कार्यान्वयनमार्फत् सन् २०३० सम्ममा लघुवित्त सेवालाई गरिबी निवारणको महत्वपूर्ण औजारको रूपमा संसारभरि नै मानिएको सन्दर्भमा नेपालमा लघुवित्त सेवा गरिबीको दर उच्च रहेका प्रदेशहरूमा विस्तार हुन आवश्यक छ । गरिबी दर न्यून रहेको प्रदेश १ र ३ मा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा संख्याको विस्तार उच्च रहेको देखिएको छ र गरिबी दर उच्च रहेका प्रदेश ७ र कर्णाली प्रदेशमा रहेका वित्तीय संस्थाहरूको शाखा संख्याको विस्तार निकै न्यून रहेको देखिएको हुँदा अन्य प्रदेशहरूको तुलनामा यी प्रदेशहरूमा शाखा विस्तार गर्न प्रोत्साहित गर्ने नीति अवलम्बन गर्न आवश्यक देखिन्छ । वित्तीय पहुँच कम भएका प्रदेशहरूमा वित्तीय सेवा विस्तारको लागि प्रादेशिक सरकारले पनि प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिन्छ ।
- ५.८ **बहुबैंकिङ्ग तथा दोहोरापनाको स्पष्ट मापदण्ड तोक्ने** : नेपाल राष्ट्र बैंकले प्रथम पटकको लागि रु. ३ लाखसम्म र लगातार दुई पटकसम्म कर्जा उपयोग गरी असुलीदर सन्तोषजनक रहेमा तेस्रो पटकबाट रु. ५ लाखसम्मको बिना धितो कर्जालाई लघुकर्जामा गणना गर्दै नीतिगत व्यवस्था गरेको छ । यसरी यस बैंकले निर्धारण गरेको कर्जाको सीमा रु. ३ लाखसम्म एक वा एक भन्दा बढी संस्थाहरूबाट कर्जा प्रदान गरिएपनि बहु-बैंकिङ्ग तथा दोहोरोपना भएको मान्ने कि नमान्ने भन्ने प्रश्न स्वाभाविक देखिन्छ । त्यसैले, बहुबैंकिङ्ग तथा दोहोरापनाको मापदण्ड निर्धारण गरी सो विषयमा नीतिगत व्यवस्था गर्न आवश्यक देखिएको छ । व्यवसायिक आवश्यकता अनुसार निश्चित सीमासम्म कर्जा प्रवाह भएमा बहु-बैंकिङ्गको समस्यामा कमी आउने देखिन्छ ।
- ५.९ **लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको स्रोत-साधन वृद्धि गरी सबल संस्थाहरूको रूपमा विकास गर्ने** : कुल कर्जा लिएका घरपरिवारहरूका सदस्यहरू मध्ये ३६ प्रतिशत घरपरिवारहरूले अझै पनि लघु कर्जाको सीमाभित्र रहेर माग गरे अनुरूप कर्जा प्राप्त गरेका छैनन् । लघु कर्जा प्राप्त गर्न योग्य र भुक्तानी गर्न सक्षम घरपरिवारले समेत अधिकतम सीमासम्म कर्जा प्राप्त गरेका छैनन् । कर्जाको विस्तार गर्न नसक्नुमा प्रमुख कारण पूँजी तथा वित्तीय स्रोतको अपर्याप्तता रहेको पाइएको छ ।

- ५.१० **कर्जा नीतिको प्रभावकारी अनुगमन** : केन्द्रीय बैंकको कर्जा सीमा रु. ३ लाखसम्म भएतापनि लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूले आफ्ना शाखाहरूलाई जस्तो सुकै सेवाग्राहीका लागि पनि प्रथम पटकका लागि निश्चित रकम मात्र लगानी गर्ने नीति अनुसार कर्जा विस्तार गर्ने गरेका छन् । जसका कारण स-साना व्यावसायिक प्रयोजनको लागि पनि पुग्ने कर्जा विस्तार हुन सकेको देखिदैन । फलस्वरूप, कुनै अर्को संस्थाबाट अपुग रकमको व्यवस्था गर्ने प्रवृत्ति रहेको छ । यसकारण रु. ३ लाख भन्दा धेरै स-साना कर्जाहरू पनि दोहोरो गणनामा परेका छन् । यसरी संस्थाहरूको आफ्नो कर्जा नीतिका कारण दोहोरो गणनामा परेको हो । यदि केन्द्रीय बैंकले जारी गरेको कर्जा सीमाको अधिनमा रही सेवाग्राहीको आवश्यकता र कर्जाको साँवा तथा ब्याज भुक्तनी गर्नसक्ने क्षमता विश्लेषणको आधारमा संस्थाको आफ्नो कर्जा नीति भएको भए उक्त ऋणी दोहोरो गणनामा पर्ने थिएन । केन्द्रीय बैंकले जारी गरेको कर्जा सीमासँग सामञ्जस्यता हुनेगरी कर्जा प्रवाह गर्न लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई निर्देशित गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- ५.११ **लघुवित्त सेवा व्यावसायिक सीपमार्फत् लघु उद्यमशीलताको विकास** : करिब २० प्रतिशत सेवाग्राही घरपरिवारहरूले लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूसँग लिएको लघुकर्जा आफूले नजानेको पेशामा उपयोग गरेको सर्वेक्षणले देखाएको छ । यस सन्दर्भमा कर्जाको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सीपमूलक तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ । स्थानीय स्तरमा आवश्यक सीपहरू सिकाउने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- ५.१२ **कृषि क्षेत्रमा बढी कर्जा प्रवाह** : नेपालको अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा रहेको कृषि क्षेत्र लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको कमै प्राथमिकतामा परेको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त सरकारी कृषि कर्जा कार्यक्रमलाई लघुवित्त कर्जासँग जोड्नु पर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भसूची

- Rhyne, E. and Otero, M. (1994). *Financial Services for microenterprises: Principles and institutions*. The new world of microenterprise finance: Building healthy financial institutions for the poor, Connecticut: Kumarian Press West Hartford.
- ADB,(2000). *Finance for the poor: Microfinance development strategy*, Manila: Author (ADB/M).
- Akinlo, A. E. and Oni, I. O. (2012). Impact of Microfinance on poverty alleviation in Ondo State, Nigeria, *Australian Journal of Business and Management Research*. Vol.2 No.29
- Dunn, E. (2005). *Impact of microfinance on clients in Bosnia and Herzegovina*. *Bosnia and Herzegovina: Local Initiative Project*.
- Gobezie, M., & Garber, D. (2007). "Impact of microfinance in Amhara Region of Northern Ethiopia" Amhara Region: AIMS Paper Washington D.C
- Holvoet, N. (2004). Impact of microfinance programs on children's education: Do the gender of the borrower and the delivery model matter? *Journal of Microfinance*, 6 (2), 33-49.
- Khandker, S. R. (1998). *Fighting poverty with microcredit: Experience from Bangladesh*. New York: Oxford University Press.
- Hassan, M. K. (2001). The microfinance revolution and the Grameen bank experience in Bangladesh. *Financial Markets, Institutions & Instruments*, 11(3), 205-265.
- Kondo, T. (2008). Impact of microfinance on rural households in the Philippines: A case study from the special evaluation study on the effects of microfinance operations on poor rural households and the status of women. *Philippine Institute for Development Studies*. Manila, Philippines.
- Ledgerwood, J. (1998). *Microfinance Handbook: An institutional and financial perspective (Substantial Banking with the Poor)* World Bank: Washington D.C

Mankiw, N. G., Romer, D., and Weil, D. N. (1992). A contribution to the empirics of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 407–437. doi:10.2307/2118477

Ministry of Finance (2014). "*Economic Survey 2014*". Ministry of Finance, Nepal.

Ministry of Finance (2015). "*Economic Survey 2015*". Ministry of Finance, Nepal

UNCDF, (2015). FinScope Survey Highlights, Kathmandu: UNCDF.

World Bank, (2015). World Bank Database.

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, (२०११). "नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण-तेस्रो २०६६/६७ ", नेपाल सरकार ।

नेपाल राष्ट्र बैंक, (२०१६). "मौद्रिक नीति २०७३/७४". बालुवाटार, काठमाडौं ।

राष्ट्रिय योजना आयोग, (२०१५). "तेह्रौं योजना २०७१/७३". सिंहदरवार, काठमाडौं ।

सहकारी विभाग (२०१६). "सहकारी तथ्याङ्क २०७३", नेपाल सरकार, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय ।

अनुसूची १

Sample size and survey

The appropriate level of sample size is determined by using the following formula under confidence interval approach

$$n = \left[Z^2 \times \frac{pq}{d^2} \right]$$

Where: n = sample size

z = linked to 95% confidence interval (use 1.96)

p = expected prevalence (as fraction of 1)

q = 1- p (expected non-prevalence)

d = relative desired precision. (Acceptable error)

= Assuming 5% margin of error

Calculation of sample size

According to Population survey 2011, total population of Nepal is 26,494,504. On the basis of this population and the accessibility of microfinance service for 1,899,000 populations, the access of microfinance services is calculated as following.

$$p = \frac{1,899,000}{26,494,504}$$

$$= 7.17 \text{ percent}$$

$$n = \frac{(1.96)^2 * (0.072)(1-0.072)}{(0.05)^2}$$

$$n = 102.85$$

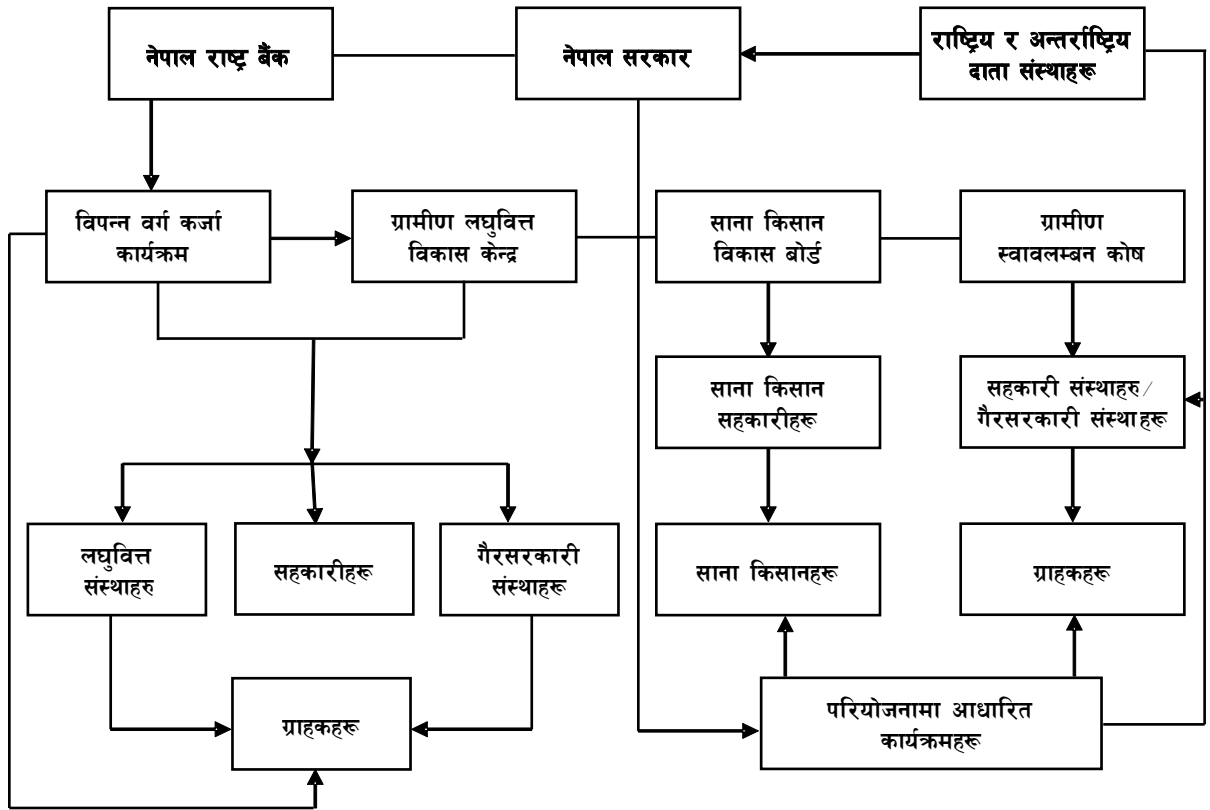
$$= 103$$

अनुसूची २
तोकिएको नमूना संख्या

क्र.स.	केन्द्र	कार्य क्षेत्र	जिल्ला	सदस्यहरु (ऋणीहरु)	संचालकहरु	कर्मचारीहरु	कुल
१	निर्धन उत्थान बैंक लि.	राष्ट्रिय स्तर	नक्साल, काठमाडौं	१०	२	२	१४
२	डिप्रोक्स लघु वित्त विकास बैंक लि.	राष्ट्रिय स्तर	रत्ननगर, चितवन	१०	२	२	१४
३	मिथिला लघु वित्त विकास बैंक लि.	४-१० (सिन्धुली, महोत्तरी, धनुषा, सिराहा, सर्लाही, सप्तरी, रौतहट, उदयपुर, बारा, रामेछाप)	ढल्केवर, धनुषा	१०	२	२	१४
४	समित माइक्रो फाइनेन्स डेभलपमेन्ट बैंक लि.	४-१० जिल्ला (भापा, मोरङ, सुनसरी, ताप्लेजुङ, इलाम, पाँचथर, उदयपुर, सिराहा, सप्तरी, धनकुटा)	बिर्तामोड, भापा	१०	२	२	१४
५	मिमिरे माइक्रोफाइनेन्स डेभलपमेन्ट बैंक लि.	१० + ५ जिल्ला (रसुवा, नुवाकोट, धादिङ, दोलखा, गुल्मी, काभ्रेपलान्चोक, मकवानपुर, चितवन, नवलपरासी, पाल्पा, रुकुम, रोल्पा, सल्यान, अर्घाखाँची र प्युठान)	बनेपा, काभ्रे	१०	२	२	१४
६	वोमी माइक्रो फाइनेन्स वित्तीय संस्था लि.	१० + ५ जिल्ला (धादिङ, मकवानपुर, चितवन, नवलपरासी, तनहुँ, लम्जुङ, काभ्रेपलान्चोक, कास्की, स्याङ्जा, पाल्पा, सिन्धुली, ओखलढुङ्गा, उदयपुर, धनकुटा र गोरखा)	खानीखोला, धादिङ	१०	२	२	१४
७	किसान माइक्रो फाइनेन्स वित्तीय संस्था लि.	१० + ५ जिल्ला (कैलाली, अछाम, बाजुरा, बझाङ, बैतडी, दार्चुला, कालिकोट, हुम्ला, मुग, डोटी, डडेल्धुरा, दैलेख, सल्यान, जाजरकोट र जुम्ला)	लम्कीचुहा, कैलाली	१०	२	२	१४
८	एन.एम.बी. माइक्रोफाइनेन्स वित्तीय संस्था लि.	१० + १५ जिल्ला (मुस्ताङ, मनाङ, म्याग्दी, कास्की, लमजुङ, गोरखा, रसुवा, सिन्धुपाल्चोक, दोलखा, सोलुखुम्बु, संखुवासभा, ताप्लेजुङ, रामेछाप, पर्वत, नुवाकोट, ओखलढुङ्गा, भोजपुर, खोटाङ, धनकुटा, तेह्रथुम, इलाम, पाँचथर, रुकुम, धादिङ र तनहुँ)	पोखरा-हेम्जा, कास्की	१०	२	२	१४
९	रिलायबल माइक्रो फाइनेन्स वित्तीय संस्था लि.	४-१० जिल्ला (लमजुङ, मनाङ, मुस्ताङ, डोल्पा, रामेछाप, सिन्धुपाल्चोक, धादिङ, नुवाकोट, रसुवा, गोर्खा)	वेशीशहर, लमजुङ	१०	२	२	१४
१०	आरएसडिसी लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	राष्ट्रिय स्तर	बुटवल, रुपन्देही	१०	२	२	१४
११	नेपाल सेवा लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	१-३ जिल्ला (सिन्धुपाल्चोक, रसुवा र नुवाकोट)	फटकसिला, सिन्धुपाल्चोक	१०	२	२	१४
१२	सपोर्ट माइक्रोफाइनेन्स वित्तीय संस्था लि.	४-१० जिल्ला (सुनसरी, तेह्रथुम, धनकुटा, पाँचथर, भोजपुर, उदयपुर, खोटाङ, सिन्धुली, रामेछाप र मकवानपुर)	हाँसपोसा, इटहरी	१०	२	२	१४
१३	आरम्भ माइक्रोफाइनेन्स वित्तीय संस्था लि.	४-१० जिल्ला (सिन्धुपाल्चोक, नुवाकोट, दोलखा, रामेछाप, सिन्धुली, ओखलढुंगा, खोटाङ, भोजपुर, तेह्रथुम र धनकुटा)	मेलम्ची, सिन्धुपाल्चोक	१०	२	२	१४
१४	घोडीघोडा लघुवित्त वित्तीय संस्था लि.	४-१० जिल्ला (कैलाली, कञ्चनपुर, बाँके, बर्दिया, दाङ, सुर्खेत, डोटी, डडेल्धुरा, बैतडी, दार्चुला)	श्रीपुर बेलौरी, कञ्चनपुर	१०	२	२	१४
	कुल			१४०	२८	२८	१९६

अनुसूची ३
नेपालको लघुवित्तीय सेवा संरचना

अनुसूची ४
नेपाल राष्ट्र बैंक
अनुसन्धान विभाग
आर्थिक विश्लेषण शाखा
केन्द्रीय कार्यालय, बालुवाटार, काठमाण्डौ
मुलुकमा लघुवित्त सेवाको पहुँच तथा संरचना
विषयक अध्ययनको
स्थलगत सर्वेक्षण (Field Survey) प्रश्नावली

उत्तरदाता: स्थानीय सेवाग्राहीहरु

१. लघु वित्त संस्थाको नाम

२. सेवाग्राहीको व्यक्तिगत र पारिवारिक विवरण

अ) नाम :

आ) ठेगाना : सम्पर्क नं

इ) उमेर :

ई) वैवाहिक स्थिति : विवाहित अविवाहित

उ) परिवार सङ्ख्या

ऊ) लिंग : पुरुष महिला

ए) शिक्षा : प्रा. वि. मा.वि. उ. मा.वि. स्नातक वा माथि

३. तपाईंको मुख्य पेशा के हो ? (कुन प्रकृतिको हो उल्लेख गर्ने)

- कृषि
- व्यापार
- पशुपालन
- सरकारी सेवा
- अन्य (उल्लेख गर्ने).....

४. तपाईंसँग जग्गा जमिन छ वा छैन ?

(क) छ ।

(ख) छैन ।

यदि छ भने कति छ (रोपनीमा दिनुहोला) ?

.....रोपनी ।

५. तपाईं बस्ने घरको अवस्था कस्तो छ ? (घर भाडामा पनि छ भने दिएको छ वा भाडामा बसेको छ भने लिने र दिने भाडा उल्लेख गर्ने) ।

(क) कच्ची ।

(ख) पक्की ।

६. तपाईंले पशु (गाई/भैंसी/बाखा /बंगुर) पाल्नु भएको छ ?

(क) छ ।

(ख) छैन ।

यदि छ भने कति छ (गाई/भैंसी/बाखा /बंगुर) ? (संख्या उल्लेख गर्ने)

७. तपाईं वा तपाईंको घरपरिवारका सदस्यले आफूसँग भएको सीप अनुसार कै व्यवसायको लागि कर्जा उपयोग गर्नुभएको छ कि छैन ?

(क) छ ।

(ख) छैन ।

यदि छैन भने के कारणले गर्नुभएको छैन ?

बजारको अभावले ।

वित्तीय श्रोत साधनको अभावले ।

व्यवसायको जोखिम लिन नचाहेकाले ।

अन्य कारण ... ..

८. तपाईं वा तपाईंको घरपरिवारका कुनै सदस्य वैदेशिक रोजगारीमा गएको छ कि छैन ?

(क) छ ।

(ख) छैन ।

९. तपाईंको घरबाट नजिकको बैंक तथा वित्तीय संस्था (क,ख,ग र घ वर्गका) पुग्न कति समय लाग्छ ?

१/२ घण्टा भन्दा कम

१/२ घण्टा

१ घण्टा

२ घण्टा

२ घण्टा भन्दा बढी

घरबाट नजिकको बैंक तथा वित्तीय संस्था नरहेको

अन्य (खुलाउने)

१०. नजिकको बैंक तथा वित्तीय संस्था (क,ख,ग र घ वर्ग) पुग्न तपाईं वा तपाईंको घरको सदस्यसँग कुनै किसिमको सवारी साधन छ ?

(क) छ ।

(ख) छैन ।

यदि छ भने कुन किसिमको सवारीसाधन छ ?

- साइकल
- मोटरसाइकल
- ट्याक्टर
- अन्य (खुलाउने)

११. तपाईं वा तपाईंको घरपरिवारका सदस्यले व्यवसायको लागि माग अनुसारको कर्जा प्राप्त गर्नुभएको छ कि छैन ?

(क) छ ।

(ख) छैन ।

यदि छैन भने के कारणले गर्नुभएको छैन ?

- ऋण लिने सीमा भन्दा माग बढी भएर ।
- ब्याजदर बढी भएर ।
- जानकारीको अभाव भएर ।
- भन्कटिलो प्रक्रिया भएर ।
- लघु वित्त संस्थासँग पुँजीको अभावले लगानी गर्न नसके भएर ।
- अन्य (खुलाउने)

१२. तपाईं वा तपाईंको घर परिवारले कुन कुन संस्थाबाट ऋण लिनु भएको छ ?

- बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट
- लघुवित्त वित्तीय संस्थाबाट (एक भन्दा बढी भएमा संख्या र रकम खुलाउने)
- सहकारीबाट
- साहुमहाजन/व्यापारी आदि
- अन्य (खुलाउने) .....

१३. आफ्नो व्यवसायमा लगानी गर्न लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुबाट कति कर्जा लिनुभएको छ ? (एक भन्दा बढी भएमा संख्या र हरेक संस्थाको रकम खुलाउने प्रश्न १२ सँग तुलना गर्ने)

- रु. ५० हजार भन्दा कम ।
- रु. ५० हजारदेखि रु. १ लाख ।
- रु. १ लाखदेखि रु. २ लाख ।
- रु. २ लाखदेखि रु. ३ लाख ।
- रु. ३ लाख भन्दामाथि ।

१४. लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुबाट लिएको कर्जामा कति प्रतिशत ब्याज तिर्नुभएको छ ?

.....प्रतिशत ।

१५. कर्जाले तपाईंको लगानी तथा व्यवसाय प्रवर्द्धन गर्न सहयोग गरेको छ ? यदि छ भने कसरी सहयोग गरेको छ र छैन भने किन सहयोग पुगेको छैन ? (सबैभन्दा महत्वपूर्ण कारणलाई १ र त्यसपछि प्राथमिकताका आधारमा क्रमशः २,३,४... दिनुहोला)।

(क) छ ।

(ख) छैन ।

कारण

कारण

१.

१.

२.

२.

१६. तपाईंको विचारमा कर्जा विस्तार गर्न तथा कार्यक्रमलाई थप प्रभावकारी बनाउन के गर्नुपर्ला (सबैभन्दा महत्वपूर्ण सुझावलाई १ र त्यसपछि प्राथमिकताका आधारमा क्रमशः २,३,४,... दिनु होला) ।

- प्रचार प्रसार बढाउने ।
- वित्तीय संस्थाको कर्जा प्रवाह गर्न सक्ने क्षमताका लागि प्रयाप्त पूँजी वृद्धि गर्ने ।
- कर्जाको उपयोगिता अनुगमन गर्ने ।
- कर्जा प्रवाह गर्दा प्रक्रियागत सरलीकरण गर्ने ।
- वित्तीय संस्थाहरुलाई तोकिएको क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्न प्रोत्साहित गर्ने ।
- बीमा व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउने ।
- ब्याजदर कम गर्ने ।
- कर्जा सीमा वृद्धि गर्ने ।
- सेवा शुल्क कम गर्ने ।
- अन्य (खुलाउने) ... ..

सर्वेक्षणकर्ताको नाम: .....

पद:.....

कार्यालय: .....

मिति:.....